

Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 15. siječnja 2016.

Franjo Tuđman i pravaši

VELIMIR VESELINOVIĆ

Fakultet političkih znanosti, Sveučilište u Zagrebu

Sažetak

Autor u radu na temelju dostupnih arhivskih izvora, tiska i relevantne literature analizira i rekonstruira odnos Franje Tuđmana i političara pravaške orijentacije iz pravaških stranaka. Osnovna je istraživačka hipoteza da je odnos između Tuđmana i Hrvatske stranke prava (HSP) kao stožerne pravaške stranke u hrvatskome političkom životu i stranačkom sustavu imao dvije razvojne faze. U prvoj fazi koja je trajala od 1990. do 1993. bila je nazočna radikalna kritika Tuđmana i njegove vlasti, koji je s druge strane također negativno gledao i osuđivao radikalnu politiku pravaškog vodstva, naročito ustašonostalgiju. Druga faza od 1993. do 1999. je ona nakon pravaškog raskola i promjene u vodstvu HSP-a pa sve do Tuđmanove smrti. Kritika HSP-a na račun Tuđmana je u toj fazi izostala, a sam Tuđman je prema HSP-u i novom vodstvu bio iznimno tolerantan.

Ključne riječi: Franjo Tuđman, Hrvatska stranka prava, Dobroslav Paraga, Ante Paradžik, Anto Đapić

Uvod

Predmet ovog rada je rekonstrukcija političkog odnosa Franje Tuđmana i političara pravaške orijentacije iz pravaških stranaka. Stoga je u fokusu isključivo njihov međusobni odnos koji je značajan za potpunije upoznavanje događaja na široj javnoj sceni. U radu se polazi od hipoteze da je odnos Tuđmana i Hrvatske stranke prava (HSP) kao stožerne pravaške stranke u hrvatskome političkom životu i stranačkom sustavu imao dvije razvojne faze. U prvoj fazi koja je trajala od 1990. do 1993. bila je nazočna radikalna kritika Tuđmana i njegove vlasti, koji je s druge strane također negativno gledao i osuđivao politiku pravaškog vodstva, naročito ustašonostalgiju. Druga faza od 1993. do 1999. je ona nakon velikog pravaškog raskola i promjene u vodstvu HSP-a pa sve do Tuđmanove smrti. Kritika HSP-a na račun Tuđmana u toj je fazi izostala, a sam Tuđman je prema HSP-u i novom vodstvu bio iznimno tolerantan iako su ustašonostalgija, radikalni hrvatski nacionalizam i izrazita antisrpska poli-

tika bili i dalje glavni elementi ideologije koju je HSP propagirao u tom razdoblju. Rad je podijeljen u tri dijela. U prvom se prikazuje Tuđmanov stav prema pravaškoj ideologiji. Drugi dio rekonstruira odnos Tuđmana i suvremenih pravaša u prvoj polovici 1990-ih tijekom rata. Posljednji, treći dio rekonstruira njihov odnos nakon završetka ratnih operacija. U radu će se koristiti historiografska metoda i analiza sadržaja.

Tuđmanov stav o pravaškoj ideologiji

Franjo Tuđman zasigurno je najznačajnija osoba novije hrvatske povijesti. Kao profesionalnog povjesničara posebno ga je zanimala hrvatska i jugoslavenska povijest te povijest hrvatskih političkih ideja. To je, naravno, značilo da mu je bila poznata i pravaška ideologija kao hrvatska nacionalno-integracijska i politička ideologija, čiji su utemeljitelji Ante Starčević i Eugen Kvaternik kao svoj krajnji cilj isticali provedbu procesa integracije hrvatske nacije na načelu povijesnog državnog prava i stvaranje samostalne hrvatske države (Gross, 2000). Međutim, pravaštvom se kao zasebnom znanstveno-istraživačkom temom Tuđman u svojim radovima nije pretjerano bavio. Iz pregleda Tuđmanove bibliografije koju je priredio Petar Mamić u zborniku radova *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije* vidljivo je da je Tuđman napisao jedan rad o pravaštvu koji je objavljen tri puta (Mamić, 2011: 492, 495). Riječ je o radu *Starčevićeva ideja o samostalnoj hrvatskoj državi*. U njemu je Tuđman interpretirao klasično viđenje pravaške ideologije o samostalnoj hrvatskoj državi. Isticao je da je Starčević ideolog hrvatske nacionalne misli, a manje praktičan političar. Međutim, da prije svega za ostvarenje Starčevićeve radikalne ideje nisu bile povoljne okolnosti, vidjelo se u Kvaternikovoj buni koja je doživjela tragičnu sudbinu. Tuđman je naglašavao i kritiku pravaštva: “To što se iz široke nacionalne Starčevićeve zamisli izrodilo i zasukano steklištvu nije toliko krivnja što je Starčević dao dijelom za to povoda, koliko u jednostranom shvaćanju svih epigona velikih ideja, ne samo u starčevićanstvu” (Tuđman, 1997: 16). Unatoč tome, Tuđman je smatrao da je Starčevićev politički utjecaj bio velik i zbog toga što je borbu za nacionalna prava povezivao s borbom za slobodoumne demokratske ideje zapadnoeuropskoga građanskog društva, “boreći se beskompromisno protiv natražnjačkih režima, a za pobjedu načela građanskih sloboda o jednakosti ljudi i naroda, o suverenitetu i pravu svakog naroda na svoju državu” (isto: 17). U drugim Tuđmanovim radovima Starčević je bio nazočan samo fragmentarno. Tako je primjerice analizirajući panslavizam Tuđman isticao kako su Starčević i pravaši poricali panslavizam kao sljedbenici europskih liberalno-demokratskih ideja, ali poglavito što su smatrali da Gajevo ilirstvo i Strossmayerovo jugoslavenstvo, kao pokušaj oživotvorenja panslavističkog “smušenjaštva” na južnoslavenskom tlu, ugrožavaju sam opstanak hrvatskog naroda. Pritom je naglašavao kako je Starčević, izjašnjava-

vajući se odlučno u duhu europskih demokratskih i revolucionarnih ideja protiv panruskog slavenstva, “daleko od neprijateljskog raspoloženja prema Rusiji, znajući da ideje i držanje svakog naroda proizlaze iz posebnih okolnosti njegove povijesti” (Tuđman, 1996: 53-54). Slično o pravaštvu Tuđman piše i u svojoj studiji u dva sveska *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941.* Pri tome ističe da su pravaši postali glavni pobornici ideje velikohrvatstva “suprotstavljajući se podjednako i vukovsko-garanšinskom pansrpskomu ekspanzionističkom nijekanju hrvatstva i strossmayerovskom utapljanju hrvatstva u ‘slavosrpsko’ jugoslavenstvo” (Tuđman, 1993a: 30-31). Međutim, Tuđman piše da je Starčević svojom pravaškom ideologijom i sam pridonosio trovanju hrvatsko-srpskih odnosa “poričući svojom velikohrvatskom idejom i velikosrpske i integralističko-jugoslavenske osnove, koje je kao pokušaj oživotvorenja ‘panslavističkog smušenjaštva’ na južnoslavenskom tlu smatrao pogubnim za hrvatstvo”, ali naglašavajući da je Starčevićovo pravaštvo imalo važnu ulogu u razvijanju hrvatske nacionalne svijesti “u doba kad su srpska i slovenska nacionalna svijest već bile izričito definirane i odlučno suprotstavljene bilo kakvim južnoslavenskim integralističkim idejama što su nicale baš na hrvatskom tlu” (isto). Pored toga, Tuđman je napisao i dva predgovora knjigama *Govori Ante Starčevića* koje su uredili Pavo Barišić te Josip Bratulić (Mamić, 2011: 506). Tuđman je bio u prijateljskom odnosu s povjesničarem Vasom Bogdanovim koji je napisao nekoliko zapaženih radova o Starčeviću, a sam Bogdanov imao je velikih zasluga za Tuđmanovo doktoriranje na Filozofskom fakultetu u Zadru (Hudelst, 2004: 373-402).

Kao intelektualac te bivši politički zatvorenik i disident Tuđman se krajem 1980-ih ponovno politički aktivirao osnivajući Hrvatsku demokratsku zajednicu (HDZ) za čijeg je predsjednika izabran. Nakon osnivanja, HDZ ubrzo je postao najснаžnija stranka, imajući obilježja populističkog i nacionalnog pokreta koji je preuzeo vlast na prvim višestranačkim izborima 1990., dok je Tuđman bio izabran za hrvatskog predsjednika i vladao je sve do smrti 1999. godine. Programatski HDZ zastupao je ideju svehrvatske nacionalne pomirbe koja je počivala na tri stupa hrvatskih političkih ideja: državotvornom nauku Ante Starčevića, socijalnom nauku Stjepana Radića te “pozitivnim tekovinama hrvatske ljevice” gdje se posebno ističu Andrija Hebrang i ZAVNOH (Čipek, 2007: 19). Baštinjenje različitih povijesnih tradicija iz 19. i 20. stoljeća gledano je s razine “rješavanja nacionalnog pitanja uz zagovaranje demokratskih vrijednosti i odbacivanja iskustava totalitarnih režima kao poželjnih svjetonazora” (Matković, 2011: 117). Autor programa bio je Tuđman koji je smatrao da je HDZ time objedinio hrvatski narod od hrvatske državotvorne desnice, ne proustaške, do hrvatske ljevice u kojoj su bili sudionici antifašističkog partizanskog pokreta (Tuđman, 1999: 336). Pritom je Tuđman HDZ proglašavao središnjom političkom strankom hrvatskoga naroda, ne samo u smislu njezine uloge

u osamostaljenju i vođenju Hrvatske nego i u smislu da je HDZ baštiniio sve najbolje vrijednosti stranaka i političara iz hrvatske povijesti (Barić, 2011: 322-323). Tuđman je hrvatsku povijest promatrao kao napredovanje u svijesti o potrebi stvaranja nacionalne države, odnosno beskonfliktnoga društva u kojem će HDZ biti predvodnik (Goldstein, 2011: 134). Tuđman je objasnio koja je to bila najbolja vrijednost pravaške ideologije: “Uzeli smo od starčevićanstva svehrvatstvo i hrvatsko državotvorstvo, ali odbacili nerazboritost” (Tuđman, 1993b: 67). Najnoviji politološki radovi govore da je Tuđmanovo djelovanje u ključnim trenucima novije hrvatske povijesti od 1990.-1992. bilo određeno “njegovom dubokom dotadašnjom odanošću marksističkom i revolucionarnom konceptu, njegovom interpretacijom povijesti ‘radničkog pokreta’ i povijesti hrvatske i jugoslavenske komunističke partije te njegovim težnjama da napokon, nakon višekratnih neuspješnih pokušaja hrvatskih marksista i komunista, ostvari ono što je on osobno – ali ne samo on, nego, zajedno s njim, i mnogi drugi u Hrvatskoj, uključujući tu i one s hrvatske komunističke ljevice – smatrao glavnim ciljem njegova političkog djelovanja: nezavisnu hrvatsku državu” (Jović, 2015a: 16). Možemo smatrati da je Tuđmanov nacionalizam bio dakle mješavina Ante Starčevića, Stjepana Radića, Vladimira Iljiča Lenjina i hrvatske ljevice. “Starčević je dao pravne argumente, Radić populizam, Lenjin logičku podlogu za samodređenje, a hrvatska ljevica socijalni sadržaj” (Sadkovich, 2013: 71-72). Zanimljiva je činjenica da su pravaški ideolozi Starčević i Kvaternik kao i Marx bili pristaše revolucija i kritičari onih koji su ih gušili, poput Josipa Jelačića. Znakovito je da Tuđman piše da su Starčević i pravaši osuđivali panslavizam kao i Marx i Engels, ali, naravno, s različitih pozicija koje nisu predmet ovog rada (Tuđman, 1996: 447).

Utkanost Starčevićeva imena kao Oca Domovine u kulturu sjećanja, kao i u strukturu samostalne hrvatske države i HDZ-a, bila je vidljiva tijekom cijele Tuđmanove vladavine. To je bila potvrda da je Tuđman cijenio Starčevićevo državotvorstvo, a pravaška tradicija bila mu je jedan od oslonaca pri stvaranju vlastite ideologije.¹ Starčevićev portret nalazi se na najvećoj novčanici od 1000 kuna. Red Ante Starčevića je odlikovanje Republike Hrvatske koje zauzima 11. mjesto u važnosnom slijedu hrvatskih odlikovanja, a dodjeljuje se hrvatskim i stranim državljanima za doprinos održanju i razvitku hrvatske državotvorne ideje, uspostavi

¹ Riječ je o tuđmanizmu. Dejan Jović definira ga kao doktrinu “nacionalnog jedinstva, odnosno ‘zajedničarstva’ koja pod nacijom podrazumijeva etno-naciju, a pojam ‘jedinstvo’ i ‘zajednica’ koristi kako bi s jedne strane konstruirala i homogenizirala tu naciju, a s druge ju ‘očistila’ od svih drugih. Tuđmanizam konstruirala Hrvate tako što stvara tri kategorije: uključene (to su etnički Hrvati iz Hrvatske), isključene (to su etnički Srbi) i pozvane (to su Hrvati iz dijaspore, i iz BiH, koja za Tuđmana predstavlja samo drugu hrvatsku državu)” i kao doktrinu “koja produžava život staljinističko-lenjinističkoj definiciji ‘prava na samodređenje’ odnosno ‘prava na otcepljenje’” (Jović, 2015b). Za druge analize vidi primjerice Tomac, 2007.

i izgradnji suverene hrvatske države. U sklopu HDZ-a osnovana je Akademsko-zajednica Dr. Ante Starčević čija je osnovna zadaća poticati slobodu stvaralaštva te razvoj intelektualnih i stvaralačkih potencijala svakog čovjeka, kao i dodatno ojačati položaj intelektualaca unutar HDZ-a. Na dan Starčevićeva rođenja 23. svibnja obilježava se Dan Ličko-senjske županije. Tog je datuma 1998. Tuđman u Velikom Žitniku otvorio i Spomen-dom Anti Starčeviću. U svom je govoru Tuđman podsjetio na Starčeviću misao da se hrvatski narod bez hrvatske države ne može održati, naglašavajući da je Starčević bio nacionalno svjestan i odlučan u borbi za prava hrvatskoga naroda, koji je njemu bio svetinja i u koji je vjerovao bezgranično, uz opasku da još ima onih koji Starčeviću nauk tumače jednostrano (Arhiv HRT, 23. 5. 1998). U konačnici, 1999., na dan Starčevićeve smrti, 28. veljače u Zagrebu je u središnjoj niši Starčevićeva doma otkriven i njegov spomenik, koji su otkrili veliki meštar Družbe Braće hrvatskoga zmaja Juraj Kolarić i potpredsjednik Hrvatskog državnog sabora Žarko Domljan (Arhiv HRT, 28. 2. 1999).

Tuđman i pravaši od 1990. do 1995.

Liberalizacija kao, politološkim riječima, prva faza procesa demokratizacije dovela je krajem 1980-ih do uspostave višestranačja u Hrvatskoj. Slijedom toga, pojavile su se ideje i o obnovi nekih starih povijesnih hrvatskih stranaka. Jedna od njih bio je HSP, za čiju su obnovu u veljači 1990. najzaslužniji bili bivši politički zatvorenici Dobroslav Paraga i Ante Paradžik. Glavni politički cilj stranke koja se pozivala na pravaštvo, ali i na ustaški pokret i proglašenje Nezavisne Države Hrvatske (NDH) bio je samostalna i suverena hrvatska država (Veselinović, 2014).

Tuđman je i ranije bio upoznat s djelovanjima Parage i Paradžika, s kojima je imao i osobne kontakte. Tako je 1980. bio među potpisnicima Paragine peticije za amnestiju političkih zatvorenika. Ubrzo je nakon toga Paraga uhićen i osuđen na zatvorsku kaznu (Paraga, 1995). Tuđman je između ostalog i svjedočio na Paraginom suđenju izjavivši kako je potpisao peticiju za amnestiju političkih zatvorenika jer je to za njega bit, "a je li tu stajala formulacija za 'verbalne delikte' nije od značenja!" (Tuđman, 2011a: 90). Teška zatvorska sudbina mladog Parage Tuđmana je pogodila, a nakon izlaska iz zatvora imao je s njim nekoliko susreta. Tuđman je Paragu smatrao nježnim i pametnim mladićem, dajući mu pritom savjete da objavljuje i piše o onome što je proživio u zatvoru (Tuđman, 2011b: 153). To je Paraga i radio, međutim to je dovodilo do novih uhićenja te je ponovno bio osuđivan na zatvorske kazne (Paraga, 1995).

Tuđman je putem medija bio upoznat i s djelovanjem A. Paradžika kao jednog od studentskih lidera *Hrvatskog proljeća*, te s njegovom sudbinom nakon izlaska iz zatvora tijekom 1970-ih (Tuđman, 2003, 2011a, 2011c). Njihov međusobni odnos počeo je 1989. prilikom stvaranja Inicijativnog kruga HDZ-a, ali se nije mo-

gao smatrati idiličnim. Razlozi su bili ideološki. Paradžik je bio jedan od članova Inicijativnog kruga HDZ-a koji je tražio od Tuđmana izbacivanje ZAVNOH-a i AVNOJ-a kao temelja hrvatske državnosti iz Prednacrtu HDZ-a, što je Tuđman odmah odbio (Knežević, 2015: 35). Nadalje, Paradžik je bio među onim članovima koji su nametali diskusiju o navodnim manipulativnim i nedemokratskim metodama rada HDZ-a na račun samog Tuđmana (Tuđman, 2011b: 308). Tuđman se zbog toga čak namjeravao povući, opisujući nezadovoljnike kao stekliše², čak i programirane stekliše, međutim na nagovor prijatelja odustao je “povijesne potrebe radi” (Hitrec, 1992: 21). U konačnici je nakon izbora Tuđmana za predsjednika HDZ-a Paradžik, zajedno s grupom nezadovoljnika među kojima su bili Marko i Vladimir Veselica te Ivan Gabelica, osnovao Hrvatsku demokratsku stranku iz koje je ubrzo istupio nezadovoljan političkim programom. Komentirajući razloge razilaženja s HDZ-om, Paradžik je navodio kako je u toj stranci bilo dosta onih koji su prije bili protiv samostalne Hrvatske i koji su ga progonili za vrijeme komunizma. “U HDZ su mnogi ušli radi karijerizma, položaja, radi lakšeg života i probitaka. Neki su još jučer bacili crvenu knjižicu, a već danas postali vatrene pristalice HDZ-a. Da je bar zadržana jedna selekcija, kao npr. da nitko ne može biti član jedne takve stranke koji nije ‘na vrijeme’ vratio crvenu knjižicu ili da mogu biti svi oni koji zadnjih pet godina nisu bili u Partiji. To bih pozdravio” (Pavković, 1991: 72).

HSP relativno je kasno obnovljen i nije aktivno sudjelovao na prvim višestranačkim izborima 1990. godine. Službeni je razlog bio uvjerenje da izbori neće biti u potpunosti slobodni. Unatoč tome, Predsjedništvo HSP-a – usprkos protivljenju predsjednika HSP-a Parage koji je tada boravio u SAD-u – pristupilo je Hrvatskom demokratskom bloku kojeg je predvodio HDZ pod vodstvom Tuđmana (Pavelić, 1995: 49-53). Dopredsjednik HSP-a Paradžik pozvao je svoje članstvo da glasuje za taj blok “jer smo pod svaku cijenu željeli da komunisti izgube izbore, a njih su mogli pobijediti jedino ljudi iz HDZ-a na čelu s dr. Tuđmanom” (Paraga i Paradžik, 1991: 36). Vodstvo HSP-a vjerovalo je da će nakon izbora i eventualne pobjede HDZ-a sudjelovati u izvršnoj vlasti, međutim to se nije dogodilo (Veselinović, 2014: 61). Razlog tome može biti što “HDZ koji je oko sebe, i u sebi okupio znatan dio pravaša, osobito iz emigracije koji su u njemu prepoznali i državotvorni pokret, ipak zbog taktičkih razloga, nije mogao otvoreno stavljati pravaše u prve redove niti njihove parole na svoje zastave, jer se nije usudio odveć kompromitirati, napose u međunarodnoj javnosti koja je i dalje u NDH gledala kvislinšku terorističku državu”

² Indikativno je da je Tuđman svoje nezadovoljne i kritične neistomišljenike opisao baš kao stekliše. Riječ je o političkom izrazu koji je bio namijenjen za Antu Starčevića, pristaše pravaške ideologije i Stranke prava. Poriijeklo vuče iz kajkavskog pridjeva stekel što znači bijesan. Riječju, stekliši su pravaši – bijesni psi koji radikalno napadaju svoje političke protivnike nepopustljivo braneći izvorno pravaštvo.

(Bilandžić, 2001: 563). Od početka obnavljanja HSP se pozivao na uspostavljanje NDH kao izraz težnje hrvatskog naroda za samostalnom državom, a obilježavanje 10. travnja imalo je važno mjesto u pravaškoj kulturi sjećanja. U političkoj propagandi HSP-u nije bila strana ni ustaška simbolika. Iako su se pozivali na NDH, odricali su se svih poveznica s ustaškim represivnim režimom. Takvo paradoksalno stajalište HSP-a bilo je tipično za političku rehabilitaciju ustaša u 1990-ima (Pavla-ković, 2008: 125).

Nakon izbora pravaši su se okrenuli radikalnoj kritici HDZ-a i Tuđmana. U toj kritici posebno se isticao Paraga koji je prigovarao HDZ-u jer nakon izbora nije ukinuta tajna policija niti su otvoreni dosjei svih dužnosnika vlasti kako bi se vidjelo tko ima čiste ruke (Paraga i Paradžik, 1991: 203). Nadalje, smatrao je kako je Tuđman morao odvojiti funkciju predsjednika HDZ-a od funkcije predsjednika Republike, “tim više što to može imati elemente jedne autokracije” (isto: 115). Paradžik je kritizirao Tuđmana jer nije ispunio obećanje koje je davao na predizbornim skupovima da će svi oni kadrovi koje je komunistička vlast postavila na temelju njene procjene o podobnosti biti smijenjeni i jer su ustvari “sve strukture koje je postavila bivša komunistička vlast, boljševička, ostale na vlasti, ostale u strukturama privrede, od kadroviaka, direktora, savjetnika, i oni danas pljačkaju i uništavaju hrvatsku privredu. Uništavaju je jer je nisu ni dosad štedjeli. Te ljude je trebalo odmah suspendirati” (isto: 138). U mnogim ključnim događajima novije povijesti HSP i HDZ bili su na suprotnim stranama. Ustav koji je Sabor proglasio 22. prosinca 1990. za HSP je bio nametnuti, oktroirani Ustav jer ga je Sabor donio bez prethodne suglasnosti hrvatskoga naroda. Ustav po kojem hrvatski narod nema svog državnog suvereniteta bio je po pravaškom vodstvu “antihrvatski i antinarodni”. Nadalje, oni su tvrdili da po tako nametnutom Ustavu hrvatska država nema svoje vojske, redarstva, novca, diplomatskih predstavništava i nije mogla biti međunarodno priznata. Po tom Ustavu Hrvatska se ne pojavljuje kao subjekt međunarodnog prava i zato se Hrvatska nije mogla naći na međunarodnoj političkoj karti. Zbog toga je HSP i javno prosvjedovao (isto: 167-168). Na to se nadovezala kritička primjedba da je Hrvatska ostala u sastavu Jugoslavije. Na protujugoslaven-skom gledištu HSP je tražio brisanje ZAVNOH-a iz preambule Ustava “jer je odluke ZAVNOH-a i AVNOJ-a donijela Komunistička partija Hrvatske i Jugoslavije, a nikako hrvatski narod kojem su te odluke silom nametnute” (isto: 89). Paradžik je kritizirao i odluku da se 30. svibnja slavi kao Dan državnosti jer je smatrao kako se na taj dan ne može slaviti Dan državnosti kada još Hrvatska pravno nije država. To je po njemu bio dan uspostave demokracije, a za nezavisnu državu Hrvatsku se trebalo tek izboriti i to je morala biti glavna zadaća HSP-a. U tom smislu on poručuje: “HDZ nakon što je proglasio 30. svibnja za Dan državnosti mogao je putem Hrvatskog sabora proglasiti i hrvatsku državnu samostalnost. No kada to već nije

tada učinio, mogao je prije svih drugih na ovim prostorima organizirati plebiscit hrvatskog naroda i građana Hrvatske u domovini i dijaspori, kako bi se točno utvrdilo žele li Hrvati i građani Hrvatske samostalnu hrvatsku državu ili ne” (isto: 215). U konačnici, Predsjedništvo HSP-a bilo je nezadovoljno ponuđenim pitanjima na referendumu o budućnosti Hrvatske koji je održan 19. svibnja 1991. godine. Idealizam i radikalizam HSP-a nije trpio i podržavao taktiku hrvatskih vlasti koja nije imala hrabrosti da jasno i na jednostavan način postavi referendumsko pitanje o samostalnosti Hrvatske. Vodstvo HSP-a smatralo je kako se od hrvatskog naroda i građana Hrvatske na referendumu traži da se opredijele između federativne ili konfederativne Jugoslavije čime im se oduzima pravo da se opredijele za nezavisnu državu Hrvatsku, te je tražilo općenarodni plebiscit (isto: 206-207). Radi toga je HSP organizirao potpisivanje peticije za samostalnu hrvatsku državu, a Paradžik je rekao da će kada skupe milijun potpisa, s time upoznati domaću i svjetsku javnost, Saboru poslati zahtjev da proglasi samostalnu državu, a “ako Sabor to ne učini, proglasiti će je HSP” (isto: 215). To je i rezultiralo Lipanjskom poveljom koju su Paraga i Paradžik u ime Predsjedništva HSP-a donijeli 13. lipnja 1991. u hotelu “Bigeste” u Ljubuškom, kojom su pozivali “sve Hrvatice i Hrvate, Muslimane, Sandžaklije, graničare s Drine, hrvatske državotvorne stranke, pokrete i organizacije, kao i sve one građane koji Hrvatsku priznaju za svoju domovinu da se pridruže svojim potpisima obnovi i uspostavi nezavisne države Hrvatske na cjelokupnom povijesnom i etničkom prostoru sa istočnim granicama Subotica, Zemun, Drina, Sandžak i Boka Kotorska” (isto: 222). Lipanjska povelja označila je zapravo uspostavu hrvatske države na povijesnom i prirodnom pravu. Riječju, radilo se o maksimalističkom programu, većem i od ideje obnove NDH koja u svom sastavu nije imala Suboticu i Boku Kotorsku. Uz ogradu od fašističkog karaktera Pavelićeve NDH, Paraga je donošenje Lipanjske povelje argumentirao rasprodajom hrvatskog teritorija od strane hrvatske Vlade i potrebom da se utvrde granice Hrvatske koje moraju biti od Sutle do Drine (*Večernji list*, 19.6. 1991). Međutim, taj događaj nije izazvao pretjerane reakcije. S druge strane, Tuđman je nešto kasnije u svojim govorima objašnjavao što je bila bit referenduma: “Bit onakvog referendumskeg pitanja bila je u tome da smo pred međunarodnim čimbenicima pokazali svoju spremnost za demokratski savez s drugima” (Tuđman, 1995a: 171).

Takva HSP-ova radikalna kritika nove hrvatske vlasti odvijala se u trenucima geopolitičkih promjena u međunarodnoj politici, porasta nacionalizma, političke i ekonomske krize u kojoj se nalazila Jugoslavija, što je dovelo do ratnih sukoba i u konačnici raspada jugoslavenske države. Nakon proglašenja hrvatske samostalnosti 25. lipnja 1991. ubrzo je došlo do agresije na hrvatsku državu od strane Jugoslavenske narodne armije (JNA) i dijela Srba u Hrvatskoj (Rakić i Dubravica, 2009). Treba istaknuti da nije cijelo vodstvo i članstvo HSP-a podržavalo kritiku Parage

i Paradžika na račun Tuđmana. Nezadovoljnici su zbog toga napuštali HSP ili bili isključivani iz HSP-a te su osnivali nove stranke s pravaškim predznakom koje nisu kritizirale Tuđmana, ali su djelovale na krajnjim marginama hrvatskoga političkog života (Pavelić, 1995; Blažeković, 2007; Jonjić, 2013). Paradžik i Paraga smatrali su da hrvatske vlasti oklijevaju pred opasnošću dobro pripremane velikosrpske agresije koja zapravo već traje. Zbog toga su 25. lipnja 1991. osnovali Ratni stožer Hrvatskih obrambenih snaga (HOS), naglasivši kako je HOS “nastao spontano od njihovog članstva koje se već bori u prvim borbenim redovima u kriznim područjima Hrvatske” (*Večernji list*, 19. 7. 1991). Politološki definirano, HOS je bio “paravojna formacija koju je organizirala HSP izvan vojne ili policijske organizacije s ciljem obrane od velikosrpske agresije” (Veselinović, 2014: 69). Nedugo nakon osnivanja HOS-a Paradžika, koji je obnašao dužnost načelnika HOS-a, ubili su hrvatski policajci a da ovaj nije pružao otpor. To ubojstvo snažno je potreslo HSP. Neki povjesničari smatraju da se radilo o politički motiviranom ubojstvu koje je planski izvedeno, a potom je utvrđivanje istine sustavno blokirano, ističući da je Tuđman osuđene policajce pomilovao, a svi “su vraćeni na posao u hrvatsku policiju, iako je to u izravnoj suprotnosti sa zakonom” (Jurčević, 2013: 261). Paradžika je Tuđman 1995. posmrtno odlikovao Redom Stjepana Radića za zasluge i stradanje u borbi za nacionalna i socijalna prava i razvitak hrvatskog naroda (NN 46/95), a priznat mu je i status hrvatskog branitelja. Vodstvo HSP-a osnovalo je HOS i u Bosni i Hercegovini (BiH) radi obrane te države. Polazili su od stava da najprije treba vojno osloboditi BiH, a onda pristupiti razgovorima o njezinu političkom uređenju. Zbog toga je i velik broj Muslimana pristupio HOS-u. Tome je pripomogla i karizmatička ličnost zapovjednika HOS-a Blaža Kraljevića, koji je priznavao vrhovno zapovjedništvo Predsjedništva BiH (Kulenović, 1998). Riječju, iako radikalno nacionalistička organizacija, HOS se u svom djelovanju zalagao za teritorijalni integritet BiH mnogo dosljednije i iskrenije nego Hrvatsko vijeće obrane (HVO) (Goldstein, 2011: 51). Kraljević je bio kritičan spram politike hrvatske države prema BiH. Tako je u svom “Proglasu” od 9. svibnja 1992. pozvao Hrvate i Muslimane da ne prihvate izdaju i podjelu BiH, koju su Franjo Tuđman i Slobodan Milošević dijelili u Karadžićevu. Osim toga on je smatrao da ni Mate Boban nije imao pravo zastupati hrvatski narod ni ulaziti u savezništvo s Radovanom Karadžićem koji je za njega bio “ubojica hrvatskog i muslimanskog naroda”. Odbacujući bilo kakav oblik srpsko-hrvatskog savezništva, Kraljević je često pozivao pripadnike HVO-a da se priključe postrojbama pod zapovjedništvom HOS-a koje bi uz bosansko-hercegovačku Teritorijalnu obranu zajednički branile cjelovitost BiH.³ Međutim, u kolovozu 1992. Kraljevića su ubili pripadnici HVO-a, a Tuđman ga je početkom prosinca

³ Pismohrana Hrvatske stranke prava (PHSP): Proglas Zapovjedništva Ratnog stožera HOS-a za Hercegovinu, Ljubuški, 9. 5. 1992.

1996. posmrtno odlikovao Redom Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana s pozlaćenim pleterom koji se dodjeljuje kao časni znak vječnog spomena poginulima za hrvatsku državu u ratu, izravnoj ratnoj opasnosti ili u iznimnim okolnostima u miru (NN 9/97). Ubojstvo Kraljevića kao istaknutog stranačkog i vojnog dužnosnika bio je još jedan udarac za HSP, koji je tako u manje od godinu dana u atentatima ostao bez dva istaknuta prvaka. Neki povjesničari i u ovom slučaju smatraju da se radilo o politički motiviranom ubojstvu i da su scenariji ubojstva Paradžika i Kraljevića bili veoma slični. Obojica su ubijeni u istoj vrsti “sačekuše”, poznat je identitet atentatora, međutim “kreatori i nalogodavci su ostali sakriveni” (Jurčević, 2013: 264).

Tuđman je inače od samog početka osuđivao HOS: “Nastojanje da se stvori stranačka vojska okićena ustaškim simbolima štetila je priznanju Hrvatske”, određivši da “Hrvatska neće dopustiti na svom području stvaranje takvih snaga”, dok je o prisustvu HOS-a u BiH rekao da je “usmjereno protiv interesa Hrvatske, HVO i Hrvata u BiH” (*Slobodna Dalmacija*, 2. 9. 1992). Tuđman je 1994., komentirajući raskol s Josipom Manolićem, izjavio: “Joža (Josip Manolić – op. a.) pozivao si znači i na smjenu Šuška, a Šušak je bio čovjek koji je provodio HDZ-ovsku politiku u BiH, preko koga sam ja mogao provoditi HDZ-ovsku politiku da nam Hercegovina ne ode u HOS, u ekstreme, i koji se pokazao umješnim u veoma zamršenoj situaciji u kojoj smo mi bili ratujući u Hrvatskoj, a poslije u Bosni i Hercegovini” (Tuđman, 1995b: 110). Tuđman je smatrao kako je Paraga organiziranjem HOS-a “pokušao uskrsnuti kriptofašističke tendencije”, a da su se pripadnici HOS-a “u početku rata kao dragovoljci javili za borbu protiv Armije i srpskih ekstremista. Kasnije nismo mogli u potpunosti provesti njihovo uvrštavanje u svoje redovite postrojbe. Oni su željeli kompromitirati našu demokraciju i srušiti demokratsku vlast” (Tuđman, 1999: 227, 190). Onima koji mašu zastavama HOS-a i sličnim “nedotupavcima” Tuđman je poručivao da se u sastavu NDH nisu nalazili ni Međimurje ni Dalmacija te da isticanjem ustaškog znakovlja i veličanjem NDH opet hoće da unište hrvatski narod (Tuđman, 1993: 54-55, 62-77; Barić, 2011: 324).

S druge strane, Paraga ni u svojim međunarodnim političkim govorima nije propuštao agitirati i propagirati stranku i HOS, naročito u SAD-u. Tako je ujesen 1991. u američkom Senatu, govoreći o ratu u Jugoslaviji, izjavio kako je ponosan “na članove HSP-a i ono što smo postigli protiv daleko nadmoćnijeg neprijatelja u ovom ratu u kojem svaka razumna osoba može prozrijeti manipulaciju Tuđman – Milošević – Europska zajednica” (Paraga, 1995: 615).

Hrvatske su vlasti tijekom studenog 1991. godine bile izrazito kritične prema osnivanju i djelovanju HOS-a. To je bilo vrijeme opsade Vukovara i drugih mjesta od strane JNA i dijela pobunjenih hrvatskih Srba. Pripadnici HOS-a sudjelovali su u obrani Vukovara. Međutim, Tuđmanu je osobito sporna bila Paragina uloga. Nakon pada Vukovara Tuđman je u Poslanici od 24. studenog 1991. izjavio da “slu-

čaj Vukovara i istočnoslavonskog ratišta služi kao očit dokaz o sprezi i istovjetnom radu KOS-a i HOS-a i različitih obavještajnih službi s ciljem obaranja demokratske vlasti u Hrvatskoj” (*Vjesnik*, 25. 11. 1991). Ponovio je i svoju kritiku vezanu uz HOS da je postojanje takvih formacija, zbog njihovog ekstremizma, korištenja fašističkih simbola i pozivanja na NDH, služilo kao dokaz ustašoidnosti Hrvatske, na što se pozivaju svi oni koji žele spriječiti samostalnost i međunarodno priznanje Hrvatske (isto).⁴ Reakcija iz HSP-a na Poslanicu nije se dugo čekala. Nazvana je “priručnikom kako se ulazi u diktaturu”, a Anto Đapić naglasio je “da će HSP i HOS učiniti sve da ne budu uvučeni u građanski rat, ali činit će isto tako sve da demokratskim sredstvima uklone ljude s vlasti koji rade protiv Hrvatske” (*Večernji list*, 26. 11. 1991). Po zapovijedi Tuđmana organizirana je državna komisija koja je istraživala uzroke pada Vukovara. Ona je usvojila “Izvjeshće državne komisije o pripremi i vođenju obrane Vukovara” koju je vodio Josip Manolić, u kojoj je kronološki opisano vođenje obrane grada Vukovara. Kako navodi Manolić, glavni je cilj državne komisije bio utvrđivanje relevantnih činjenica koje bi pomogle u budućem razmatranju cjelokupne obrane teritorija Hrvatske, vođenja rata u cjelini i u kojoj je mjeri neprijateljska propagandna mašinerija utjecala na obranu Vukovara (Manolić, 1995: 145-146). “Predsjednik Tuđman je u tom trenutku, kad je sakupio sve važne elemente koji su govorili o padu Vukovaru – od pojave HOS-a na ulicama do prigovora o jačanju desnih snaga – došao do zaključka da se radi o jednoj širokoj zavjeri protiv Hrvatske, a za rušenje njenih legalnih organa vlasti (...) Smatrao je da ponašanje Parage i Dedakovića ukazuje na određene nasilničke postupke koje trebaju verificirati sudovi” (isto: 149, 154). Komisija je izvješće koje je i danas na snazi složila na vjerodostojnim, ali i upitnim dokumentima. Pokušaj kronološki paralelnog opisivanja radnji oko djelovanja HSP-a i događanja oko Vinkovaca i Vukovara napravljen je na vrlo niskoj i neuvjerljivoj razini, a sastavljači izvješća služili su se svime što im je moglo pomoći da stvore konstrukciju o zajedničkom djelovanju

⁴ Ovo je potrebno istaknuti zbog današnjih manipulacija u hrvatskome političkom životu i stranačkom sustavu kada je u pitanju Tuđmanov stav o HOS-u. Tako je u intervjuu *Globusu* predsjednik Hrvatske stranke prava dr. Ante Starčević i potpredsjednik Hrvatskog sabora Ivan Tepeš izjavio: “Da je Tuđman imao bilo kakav negativan odnos prema braniteljima HOS-a, ne bi izjednačio njihova prava s pravima ostalih branitelja. Iz tisuća njegovih izjava izvučena je ova od onih ljudi koji inače govore o crnim 90-ima i Tuđmanu kao diktatoru. Milanović je iznio te teze, a HOS je danas priznat kao regularna postrojba Hrvatske vojske” (*Globus*, 26. 2. 2016. <http://www.jutarnji.hr/globus/ivan-tepes--provest-cemo-lustraciju--idemo-u-lov-na-zlocince-iz-komunistickog-rezima/1528026/>, pogledano 9. 3. 2016). Analiza Tuđmanovih govora pokazuje upravo suprotno, a to je da je Tuđman tijekom 1991./1992. i kasnije izrazito negativno gledao na osnivanje HOS-a. U konačnici, nije Tuđman izjednačavao i regulirao prava branitelja, nego nadležna ministarstva. Tepeševa izjava kojom je pokazao da ne poznaje noviju pravašku povijest tim je više sporna i zabrinjavajuća jer se radi o lideru jedne pravaške stranke i povjesničaru koji je, da paradoks bude veći, i doktorand na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu.

HOS-a i KOS-a (Marijan, 2013: 323-325). Paraga je nakon pada Vukovara uhićen, nakon čega je započeo štrajk glađu, a HSP organizirao je mirne prosvjede u Zagrebu na Trgu bana Josipa Jelačića. Anto Đapić nazvao je Tuđmana “tvorcem policijske države”, a potporu HSP-u dali su između ostalih Marko Veselica, Ivan Gabelica, Zvonimir Baletić, Silvije Degen, Žarko Puhovski i drugi (Bošnjak, 2007: 24). Na prosvjedu održanom 24. studenoga 1991. rečeno je kako je “Hrvatska najvažnija” te je poslana poruka Tuđmanu da u “demokratskoj državi ne bi trebalo biti mjesta za političke zatvorenike” (Gregurić, 1998: 300). Paraga je iz pritvora poslao otvoreno pismo Tuđmanu u kojem je između ostalog naveo: “zašto naše rodoljube nazivate fašističkim i proustaškim, koje nema oslonca u hrvatskome narodu (...) ne znam zašto toliko ističete naše navodno ustaštvo kao smrtni grijeh, premda mi nismo ustaše” (*Večernji list*, 28. 11. 1991). U konačnici, Paraga je iz pritvora pušten aktom predsjednika Vrhovnog suda Vjekoslava Vidovića, kojim je zbog nedostatka konkretnih dokaza odbijeno odobrenje zahtjeva za provođenje istrage za djelo oružane pobune radi nasilnog svrgavanja legalne izabrane vlasti i rušenja ustavnog poretka. Nakon tog događaja Vidović je smijenjen s dužnosti uz obrazloženje da je ispunio zakonske uvjete za obvezatni odlazak u mirovinu, međutim “iza formalnog opravdanja nalazio se drugi razlog: njegovo ponašanje na funkciji predsjednika Vrhovnog suca pokazalo se malo previše neovisnim za ukus nove vlasti” (Uzelac, 2001: 7-8). Vidoviću se naime na teret stavljalo i inzistiranje na zakonitosti u postupcima protiv Dobroslava Parage i Mile Dedakovića, što je bilo u suprotnosti sa stajalištem vlasti i predsjednika Tuđmana (isto). Svoje puštanje na slobodu Paraga je označio velikim političkim i moralnim porazom Tuđmana, a trijumfom politike HSP-a i demokratske opozicije (*Večernji list*, 19. 12. 1991).

Ivan Vekić kao ministar policije 1991. također je osuđivao HOS. Međutim, kasnije je revidirao svoje stavove. Isticao je da su se pripadnici HOS-a, osim neznatnih iznimaka, pokoravali naredbama Ministarstva unutarnjih poslova i da su u borbama bili nezamjenjivi (Vekić, 2014: 262). Nadalje, pisao je kako je Tuđmana nerviralo što državnim vlastima nisu poznati novčani izvori sredstava za nabavku oružja za HOS, kao i činjenica da su uporno proturane glasine kako je HSP-u i Paragi jedini cilj srušiti demokratski izabranu vlast i Tuđmana. “Takve tvrdnje, proturali su i neki predsjednikovi bliski suradnici kako bi s jedne strane, eliminirali dosta opasnog stranačkoga protivnika i njihovog vođu, a s druge odmaknuli od dr. Tuđmana njemu vjerne suradnike koji u Paragi i HOS-u nisu gledali ozbiljne suparnike, već u Paragi ambicioznoga ali bezopasnog političkog konkurenta, a u HOS-ovcima više svoje suborce, nekontrolirane ljude željne osvete zbog sve češćih stravičnih zločina koje su činili četnici zajedno s moćnom JNA” (isto: 263).

HOS se ubrzo ipak integrirao u Hrvatsku vojsku (HV), a njegovi borci su označeni kao hrabri ratnici za koje se ne veže niti jedan ratni zločin u Hrvatskoj dok su

bili pod ustrojem HSP-a (Goldstein, 2011: 12-13). Posebno je zanimljiva činjenica u vezi s postrojbom 9. bojne HOS-a Rafael vitez Boban. Svi su pripadnici nakon integriranja u HV zadržali vojno znakovlje HOS-a – od povijesnog hrvatskog grba s prvim bijelim poljem do uzrečice “Za dom spremni”. Jedino su natpisi “HOS” i “HSP” zamijenjeni nazivom bojne “Rafael vitez Boban” i HV. To dovodi do jasnog zaključka kako je ustašonostalgija bila nazočna ne samo u pravaškim redovima nego i u državnim i vojnim strukturama jer je ta postrojba i nakon integriranja u HV nosila ime po Rafaelu Bobanu te je bila pod vrhovnim zapovjedništvom predsjednika Tuđmana.

HSP i Tuđman sukobili su se i 1992. prilikom parlamentarnih i predsjedničkih izbora. Koliko je prljava bila kampanja HSP-a svjedoči proglas o Tuđmanu koji su tiskali. U njemu je navedeno 19 Tuđmanovih grijeha. Između ostalog proglašen je krivim jer nije pripremao obranu zemlje, jer je vjerovao kolegama iz JNA, jer je izdao Vukovar, jer je želio dijeliti BiH i vršiti preseljenje naroda, jer se trudio da dokaže da je NDH fašistička tvorevina, čime je potpomagao jačanje srpsko-židovskog lobija itd. Pritom je poručeno biračima da će, izaberu li Tuđmana, imati prodanu i okupiranu zemlju, laž i diktaturu HDZ-a i Tuđmana koji će blagovati u luksuzu koji mu je ostavio njegov vođa, učitelj i duhovni otac Tito.⁵ Tuđman se tijekom kampanje također kritički osvrtao na HSP, prvenstveno na Paragu, optužujući ga pred onima koji su nosili njegove slike da se družio ne samo s Jugoslavenima već i sa Srbima. “Dok smo se mi borili, on nas je tužio da ubijamo Srbe! Ta tobože pravaška stranka i ti čije ste slike tu izlijepili tužili su nas Helsinkiju, američkom predsjedniku, da Hrvatska ubija Srbe u Lici. Prema tome, vidi se da su oni u nečijoj službi, u protuhrvatskoj službi” (*Večernji list*, 24. 7. 1992). Jedni i drugi su spominjali Srbe u sukobu želeći se prikazati što većim zaštitnicima hrvatskog naroda. Zbog napadne estetizacije politike i radikalnih istupa izborne kampanje HSP-a i Parage izazivale su zanimanje birača, a vodstvo HSP-a bilo je uvjereno u pobjedu. Međutim, rezultati su bili šokantno loši: osvojeno je samo pet saborskih mandata. Nakon objave rezultata, Paraga je istaknuo kako tim rezultatima Hrvatska ide u mrak, mrklu noć, policijsku diktaturu, te je sigurno poražena u sukobu s agresorom. Naglasio je kako ostanak Tuđmana na vlasti znači nestanak demokracije u Hrvatskoj i da ako itko može slaviti zbog ovih rezultata, to su Slobodan Milošević i Srbija (*Večernji list*, 4. 8. 1992).

Hrvatske su vlasti smatrale da je HSP proustaška i profašistička stranka opasna po demokratski poredak. Za takvo je prikazivanje sigurno zaslužan i sam HSP zbog ustaške ikonografije i retorike koja mu nije bila strana prilikom predizbornih skupova 1992. godine. Pored toga vlasti su smatrale kako je HSP organiziranjem

⁵ PHSP: Proglas o sadašnjem predsjedniku Republike, Zagreb 1992.

HOS-a imao namjeru pokušaja rušenja ustavno-pravnog poretka zemlje. Ubrzo nakon izbora i tijekom 1993. specijalna policija dvaput je izvršila pretres Starčevićeva doma koji su pravaši zauzeli 1991.; u pretresu je pronađena velika količina oružja, streljiva i eksploziva koja je zaplijenjena, a stranačko osoblje je deložirano. Stranačko glasilo HSP-a *Hrvatsko pravo* deložiranje stranke nazvalo je “Tuđmanovom okupacijom Starčevićeva doma” (*Hrvatsko pravo*, br. 19-20: 8). Slučaj protiv vodstva HSP-a preuzelo je vojno tužiteljstvo u Zagrebu, koje je na Vojnom sudu podiglo optužnicu za stvaranje paravojnih postrojbi, ugrožavanje ustavnog poretka Republike Hrvatske, planiranje državnog udara (u vezi s postrojbama HOS-a) i terorizam (u vezi s eksplozivom pronađenim u Starčevićevom domu) protiv Dobroslava Parage kao prvooptuženog, Ante Đapića kao drugooptuženog, Mile Dedakovića kao trećeoptuženog i Ante Prkačina kao četvrtooptuženog. Epilog suđenja bilo je odbacivanje optužnice protiv vodstva HSP-a zbog nedostatka dokaza. Iz obrazloženja presude proizlazilo je da je HOS nastao spontano radi otpora agresiji te da su postrojbe bile uključene i podvrgnute jedinstvenom zapovijedanju unutar HV-a. Nije dokazano ni da su optuženi djelovali na pojedince i skupine unutar HOS-a s ciljem rušenja ustavnog poretka. Pitanjem jesu li optuženi možda o tome razmišljali sud se, navodi se u presudi, nije bavio jer se razmišljanje ne može sankcionirati dok ne dođe do opredmećenja misli, a vijeće to nije našlo (*Večernji list*, 5. 11. 1993).

Paraginu politiku tijekom 1992./1993. slijedi većina vodstva HSP-a. Međutim, situacija se u samoj stranci pogoršala u lipnju 1993. nakon Paragino posjeta SAD-u gdje je u američkom Kongresu i na novinarskoj konferenciji u National Press Clubu u Washingtonu 25. svibnja 1993. najradikalnije dotad kritizirao politiku Tuđmana prema BiH, optuživši ga za “komunistički totalitarizam bez komunizma”, tj. fašizam i podjelu BiH s velikosrpskim agresorom, što je dovelo do promjena. Tom je prilikom Paraga između ostalog izjavio da kao predsjednik HSP-a “osuđuje okrutnu politiku Franje Tuđmana prema BiH. Snage Tuđmanova agenta Mate Bobana sudjeluju u etničkom čišćenju muslimanskog pučanstva i podjeli zemlje. Raspoložemo dokazima da su Tuđman i Milošević raspravljali i složili se oko podjele BiH (...) Tuđman i Milošević pomažu jedan drugom da ostanu na vlasti. Ponekad čak izravno surađuju” (*Hrvatsko pravo*, br. 19-20: 9). Međutim, u javnosti Paraga nikad nije predstavio navedene dokaze. Pored toga Paraga je govorio i o ubojstvima Paradžika, Kraljevića i njegovih časnika, kao i o ostalim ubojstvima članova svoje stranke te o ubojstvima drugih javnih i političkih dužnosnika, poput Milana Krivokuće i Marine Nuić, optužujući hrvatske vlasti da stalno diskriminiraju i progone nacionalne manjine, prvenstveno Srbe, Muslimane, Židove i Albance. Paragine izjave u SAD-u hrvatska Vlada i premijer Nikica Valentić razmotrili su ih na svojoj sjednici 1. lipnja 1993. i izdali priopćenje u kojem su potpuno odbacili neistinite optužbe koje je na njezin račun izrekao Paraga, čije izjave “predstavljaju

političku diverziju *par excellence* upravljenu protiv Vlade RH, predsjednika RH i hrvatske države, što se može smatrati neodgovornim vladanjem u trenutku posebno otežanih prilika u kojem se takve izjave daju”, te ustvrdili da Vlada očekuje da će političke stranke, pa i HSP, Sabor, “a i sudske vlasti poduzeti ono što smatraju potrebnim u ovom slučaju” (*Vjesnik*, 3. 6. 1993). Paraga je tako opet ušao u sukobe s hrvatskim vlastima, odbacujući optužbe da time u inozemstvu ocrnjuje hrvatsku državu. Nakon povratka iz SAD-a izjavio je da je, kao što je i obećao, pokrenuo svjetsku kampanju protiv Tuđmana i njegove namjere da uništi HSP, u čemu je dobio potporu 12 američkih kongresnika (*Večernji list*, 1. 6. 1993). Paragine izjave došle su očekivano i do Sabora. Posljedica je bila da je Paraga razriješen s mjesta potpredsjednika saborskog Odbora za ljudska prava i prava etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina (*Večernji list*, 4. 6. 1993). U raspravi Odbora za unutarnju politiku i nacionalnu sigurnost svi članovi su se složili da je Paraga teško oklevetao državu, njezino vrhovništvo i Sabor i da su njegove riječi ravne veleizdaji (*Večernji list*, 3. 6. 1993). Nezadovoljni dio vodstva HSP-a koji su predvodili Anto Đapić i Boris Kandare tražio je zbog navedenih Paraginih govora i smatrajući da autokratski vodi stranku izvanredni sabor stranke, međutim to je odbijeno na Središnjem odboru, a ubrzo su nezadovoljnici i isključeni iz HSP-a. Unatoč tome, isključeni nezadovoljnici sazvali su izvanredni sabor HSP-a na kojem su smijenili Paragu i izabrali novo stranačko vodstvo: za predsjednika Glavnog stana HSP-a izabran je Kandare, a za dopredsjednika i glasnogovornika stranke Đapić (Rohaček, 2009: 45-47). Novo je vodstvo HSP-a tada znatno pojačalo svoju radikalnu antisrpsku i proustašku retoriku. Da se HSP još više identificirao s ustaškim pokretom i NDH svjedoči to što je novo središnje stranačko tijelo preimenovano u Glavni stan. Paraga, koji se u javnosti predstavljao kao predsjednik stranke, vodio je sudske sporove oko prava na zastupanje HSP-a. Iako je bio saborski zastupnik, bojkotirao je rad Sabora, a uoči parlamentarnih izbora osnovao je Hrvatsku stranku prava 1861. (HSP-1861.) (isto: 79). S novom strankom potpuno se distancirao od antisrpske retorike i veličanja Pavelića, no zadržao je radikalnu kritiku prema Tuđmanu, ali i bivšem kolegi Đapiću. To se vidjelo i u programu stranke. Zalažući se za lustraciju, istaknuto je da se HSP-1861. zalaže “za trodiobu vlasti u Republici Hrvatskoj i za djelotvornu i transparentnu državnu upravu primjerenu najvišim evropskim standardima, kao i za primjenu lustracije nad svim onima koji rade u državnim službama, a postoji utemeljena sumnja da su se, u doba titoizma i tuđmanizma, ogrješili o temeljna načela ljudskih prava”.⁶

Hrvatsko vodstvo se tijekom 1994./1995. nadalo da će pregovorima uspjeti mirno vratiti okupirane teritorije. Velike sile također su pokušale naći rješenje za političku krizu u Hrvatskoj te su izradile plan Z-4. Neki koraci su i napravljeni te je

⁶ Osobna pismohrana Stjepana Špehara (OPSS): Temeljna načela Hrvatske stranke prava 1861.

Hrvatska normalizirala odnose sa Saveznom Republikom Jugoslavijom (SRJ) i potpisala Zagrebački i Gospodarski sporazum s pobunjenim Srbima u Republici Srpskoj Krajini (RSK). Unatoč tome obje strane su bile nezadovoljne procesom normalizacije odnosa. Predsjednik Tuđman je u izvještaju Saboru ustvrdio kako će otkazati mandat UNPROFOR-u ako do 10. siječnja 1995. ne započne djelotvorno provođenje Gospodarskog sporazuma, što je u konačnici i učinio (Nazor i Sekula Gibač, 2014). HSP je pozdravio odluku Tuđmana o otkazivanju mandata UNPROFOR-u jer je smatrao da je otkaz zaštitnim snagama UN-a poruka Srbima u RSK koji moraju odlučiti hoće li reintegracija okupiranih područja biti ratna ili mirna. Stajalište je bilo kako postoje mali izgledi za mirnu reintegraciju (*Večernji list*, 19. 1. 1995). Nakon snažnih pritisaka međunarodne zajednice Hrvatska ipak nije otkazala mandat snagama UN-a, te je operacija UN-a u Hrvatskoj preimenovana u UNCRO i dobila je nove zadatke (Nazor i Sekula Gibač, 2014: 28-29). Takva odluka kod pravaša je izazvala ogorčenje i nezadovoljstvo jer su smatrali kako se time ruši moral prognančima i vojnicima te da to u konačnici može dovesti i do realizacije plana Z-4 kojim su se pravaši izričito protivili, smatrajući ga rezultatom nagodbenjačke politike s pobunjenicima na štetu hrvatskog naroda (*Vjesnik*, 13. 2. 1995). Pravaši su odlučno bili i protiv pregovora s pobunjenim Srbima i predstavnicima SRJ. Kroz svoja djelovanja i nastupe u Saboru pravaši su predlagali vlastite prijedloge i korake koje bi Hrvatska morala poduzeti radi poboljšanja vlastite situacije. Prvo je bilo otkazivanje Zagrebačkog i Gospodarskog sporazuma s pobunjenim Srbima i zatvaranje Ureda Republike Hrvatske u Beogradu. Potom bi trebalo hermetički zatvoriti okupirana područja, kad međunarodni čimbenici ne dopuštaju Hrvatskoj da ih vojno oslobodi. Treći korak je sustavno jačanje vojnog i političkog savezništva između Hrvata i Muslimana jer je ključ rješenja za HSP bio na liniji Zagreb – Sarajevo. Jamstvo hrvatske državnosti pravašima je bila suradnja s BiH (*Večernji list*, 23. 3. 1995). U povodu akcije Bljesak HSP je uputio pismo potpore predsjedniku Tuđmanu u kojem je pozdravio i čestitao na uspjesima HV-a, te je naglašavao kako je jedino oružanim načinom moguće osloboditi sva okupirana područja (*Večernji list*, 2. 5. 1995). Ratni zarobljenici su, prema pravašima, trebali ostati u Hrvatskoj kako bi izgradili porušeno, nakon čega bi slijedila primjena Zakona o oprostima (*Večernji list*, 11. 5. 1995). Potpisanu Splitsku deklaraciju pravaši su pozdravili i gledali su na nju kao na pobjedu vlastite politike iz 1992. u kojoj su se zalagali za vojnu suradnju Hrvata i Muslimana, te su i dalje ponavljali svoje stajališta kako su ratne operacije jedini način oslobađanja okupiranih područja Hrvatske i BiH, bez mogućnosti mirnih reintegracija (*Večernji list*, 27. 8. 1995; *Večernji list*, 18. 10. 1995). HSP je u cijelosti odobrio i podupro odluku Tuđmana o oslobađanju okupiranih hrvatskih teritorija (*Vjesnik*, 5. 8. 1995). Za HSP akcija Oluja predstavljala je rezultat jedinstva hrvatskog naroda i snage HV-a. Hrvatska je time postala vojna sila, a neuključivanje Srbije u sukob

argumentiralo se strahom Slobodana Miloševića od HV-a koji je spreman poraziti srpsku vojsku. Tražilo se i energično oslobađanje istočne Slavonije, gdje je izražena želja da takva vojna operacija nosi naziv Uragan (*Večernji list*, 9. 8. 1995; *Vjesnik*, 8. 8. 1995). Za Paragu i HSP-1861. akcija Oluja je bila velik doprinos izgradnji trajnog mira i slamanju projekta velike Srbije. Uz čestitke HV-u željelo se da ne dođe do euforije jer rat neće biti završen dokle god u Vukovaru i BiH bude srpske paravojske. Naglasilo se kako nije trebalo dozvoliti odlazak pobunjenika s oružjem, dok se povratak izbjeglim Srbima trebao omogućiti samo uz utvrđivanje njihove krivice ili nevinosti (*Večernji list*, 10. 8. 1995). Paraga je nedugo zatim u svojem političkom djelovanju revidirao svoje stavove te je smatrao kako je akcija Oluja prvenstveno dogovor Tuđmana i Miloševića o preseljenju stanovništva na način da će bosanski i kosovski Hrvati naseliti okupirana hrvatska područja, a evakuirani Srbi iz RSK preseliti u Republiku Srpsku i SRJ.⁷

U euforiji Bljeska i Oluje održani su prijevremeni izbori za Sabor, a paralelno i prijevremeni izbori za zagrebačku Gradsku skupštinu povodom promjene teritorijalno-upravnog statusa grada Zagreba. Radikalnost HSP-a nije izostala ni u izbornoj kampanji 1995. Uz stranački grb pojavljivao se i grb HOS-a koji je imao neizostavnu ulogu na predizbornim plakatima. Gotovo nijedan plakat nije prolazio bez tih simbola. U svojoj stranačkoj identifikaciji veći dio izbornih slogana i plakata bio je izveden asocijacijom na političku propagandu NDH: “Za Hrvatsku – spremni”, “Evo zore, evo dana – glasujemo za HSP”. Također su nastavljene proslave obljetnice 10. travnja, kao i komemoracije žrtvama Križnog puta koje su očito imale svoje mjesto u pravaškoj kulturi sjećanja (Pavlaković, 2008, 2009). Na temelju navedenog jasno je kako je time definitivno nastavljen kontinuitet ustašonostalgije i pripadajuće simbolike prilikom izbornih kampanja. Radikalna kritika, kakva je bila nazočna 1992., potpuno je izostala. Đapić je tako izjavljivao da “HDZ-u najviše zamjera lošu kadrovsku politiku”, ali da “nema većih zamjerki HDZ-ovoj državotvornoj politici, iako ima zamjerki kada je riječ o metodologiji i tajmingu” (Rohaček, 2009: 119-120). Izostanak kritike HSP-a na račun vladajućeg HDZ-a potvrdila se i u empirijskom izvještaju Dražena Lalića i Suzane Kunac o televizijskim spotovima stranaka za parlamentarne izbore 1995. i lokalne izbore 1997. u kojem su naveli da su spotovi HSP-a, “posebno onaj iz kampanje 1995. po svojim porukama više korespondirali s televizijskom propagandom vladajuće stranke (prikazivanje

⁷ Dobroslav Paraga, “Oluja je rezultat dogovora Tuđmana i Miloševića” (<http://www.hsp1861.hr/vijesti/010804mfr.htm>); *Isti*, “Oluju dogovorili Tuđman i Milošević” i “Oluja nije bila oslobodilačka akcija” (<http://www.hsp1861.hr/vijesti/010804sdjl.htm>); *Isti*, “Račan štiti Miroslava Tuđmana od Haaga” (<http://www.hsp1861.hr/vijesti/010804jk.htm>); *Isti*, “Tuđman je kriv za sve”, *Hrvatsko pravo*, 15. 4. 2011. (<http://www.hsp1861.hr/vijesti2011-4/15042011-1.html>), sve pogledano 8. 3. 2016.

hrvatskog vojnika, religijskih simbola i slično) negoli sa spotovima oporbenih stranaka” (Lalić i Kunac 1999: 175). Na Trećem općem saboru HDZ-a Đapić je izrazio želju da nakon izbora HDZ bude na vlasti, a HSP najveća oporbena stranka (*Večernji list*, 15. 10. 1995). Naposljetku, HSP je u kampanji nastupao kao odvjetnik Tuđmana: “Ne želimo biti u oporbenom bloku, jer on nema viziju (...) njihova je vizija Tuđman ovo, Tuđman ono. Naša su politička koncepcija naši programi a ne rat s HDZ-om” (Rohaček, 2009: 112). Rezultati na izborima za HSP bili su loši. Osvojena su četiri saborska mandata. U političkom smislu HSP “transformirao se u desno-ekstremističkog satelita HDZ-a te je izgubio samostalnu političku ulogu” (Zakošek, 2002: 50). Unatoč tome HSP se prema rezultatima izbora za Sabor potvrdio kao stožerna pravaška stranka. Iako su izborna očekivanja bila nerealno visoka – nadao se kako će postati prva oporbena stranka po broju osvojenih mandata – osnovni je cilj bila eliminacija iz političkog života Parage i njegove pravaške stranke HSP-1861. Pored izbora za Sabor pravaši su bili na suprotnim stranama tijekom i nakon zagrebačkih izbora. Među sedam stranaka oporbe u koaliciji koje su pobijedile na izborima u Zagrebu bio je i HSP-1861. s jednim osvojenim mandatom. HSP je sa svoja dva mandata sudjelovao u HDZ-ovom opstruiranju rada prve konstituirajuće sjednice Gradske skupštine, nakon čega je Vlada sve odluke s te sjednice proglasila nevažećima, a predsjednik Tuđman je ubrzo nakon toga, sukladno ovlastima koje je imao, odbijao potvrditi kandidate oporbe za gradonačelnika Zagreba, što je dovelo do Zagrebačke krize (Tomač, 1997; Kasapović, 1998).

Kraj 1995. obilježili su mirovni pregovori o okončanju ratnih sukoba u BiH i Hrvatskoj. Pregovori su se događali u suglasju s velikim silama, ali uglavnom pod patronatom SAD-a (Goldstein, 2011: 89). Pravaši su izrazito negativno gledali na Dejtonski i Erdutski sporazum, kojima su bili razočarani. U Saboru je HSP predložio vlastitu deklaraciju kojom bi se odbacio Dejtonski sporazum kao ništavan. Argumentiralo se kako nitko ne može u ime hrvatskog naroda potpisati Dejtonski sporazum koji prelazi preko ratnih zločina i nemoralno nagrađuje agresora polovicom teritorija BiH. U predloženoj deklaraciji tvrdilo se kako Tuđman nema legitimitet i punomoć da predstavlja bosansko-hercegovačke Hrvate (*Večernji list*, 12. 12. 1995). Saborska deklaracija HSP-a nije bila prihvaćena jer je dobila samo četiri glasa (*Večernji list*, 13. 12. 1995). Obje pravaške stranke smatrale su kako je Dejtonskim sporazumom, po diktatu SAD-a, BiH podijeljena, čime su srušeni temelji jedne međunarodno priznate države, te da su Srbi dobili pola njenog teritorija i ukinuće sankcija, dok Hrvatska nije uspjela riješiti pitanje istočne Slavonije (*Vjesnik*, 23. 11. 1995). Prema Paragi, Dejton je bio i politički trijumf Miloševića, a poraz Tuđmana, koji je zbog Bosanske Posavine kapitulirao pred Srbijom i SAD-om. Smatrao je kako je na djelu bila razmjena teritorija i stanovništva, dogovorena još u Karadorđevu (isto). Zbog Dejtona je početkom prosinca 1995. pred pet tisuća ljudi održan prosvjedni skup na splitskoj Rivi koji je organiziralo 13 oporbenih stranaka

i udruga, među kojima su bile obje pravaške stranke, i na kojemu se tražilo da Sabor spriječi potpisivanje “novog versajskog sporazuma u Parizu” (*Večernji list*, 4. 12. 1995; *Vjesnik*, 4. 12. 1995). Erdutski sporazum je za HSP bio također neprihvatljiv i štetan po vitalne interese hrvatskog naroda i države. U priopćenju za javnost HSP-a koje je potpisao Đapić između ostalog se navelo kako je “neprihvatljivo definiranje dviju strana u sporazumu, legitimne hrvatske države s jedne, nasuprot pobunjenika koji nemaju legitimiteta, nego su produžena ruka Srbije i tzv. Jugoslavije”.⁸ Nadalje, HSP je ocijenio kako se time dao legitimitet pobunjenicima, dok se Hrvatska odrekla suvereniteta na vlastitom teritoriju na neodređeno vrijeme, prepuštajući rješnje međunarodnoj zajednici. Sama provedba sporazuma omogućila bi proces povratka Srba, što je HSP smatrao neprihvatljivim jer se zalagao isključivo za vojnu akciju oslobođanja istočne Slavonije.⁹

Tuđman i pravaši od 1996. do 1999.

Franjo Tuđman teško je obolio potkraj 1996., ali nakon liječenja u SAD-u vrlo se dobro oporavio i gotovo potpuno obnovio radnu sposobnost. Njegov drugi predsjednički mandat protjecao je uz povremene terapije i pogoršanja, ali kako su godine prolazile, psihičke i fizičke snage su kopnile. Sve se manje bavio realpolitikom, sve su ga više zaokupljale teme koje su se samo njemu činile važnima (Goldstein, 2011: 156-157). Zanimljivo je da je potkraj 1996. stotinjak pripadnika HOS-a uredbom predsjednika Tuđmana dobilo dočasničke i časničke činove HV-a koje im je uručio general Josip Lucić kao izaslanik u ime tadašnjeg ministra obrane Gojka Šuška. Lucić je tada naglasio kako su pripadnici HOS-a dali “velik doprinos stvaranju naše domovine i vojske, beskompromisno su branili našu stvar” (*Večernji list*, 29. 12. 1996). Takvim činom Tuđman je ipak dao legitimitet i priznanje ne samo pripadnicima HOS-a u obrani zemlje nego čak i Paragi i Paradžiku kao svojim najradikalnijim političkim protivnicima koji su osnovali i organizirali HOS. Međutim, to nije značilo da će HOS biti spomenut u Zakonu o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji koji je stupio na snagu 1. siječnja 1997. godine. Članak 2., stav 1. glasi: “Hrvatski branitelj iz Domovinskog rata je dragovoljac i pripadnik oružanih snaga Republike Hrvatske (Hrvatske vojske i Ministarstva unutarnjih poslova), koji je organizirano sudjelovao u obrani neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti, odnosno suvereniteta Republike Hrvatske, u bilo kojem razdoblju od 30. svibnja 1990. do 30. lipnja 1996.” (NN 108/1996).¹⁰

⁸ PHSP: Priopćenje Glavnog stana HSP, Zagreb 13. 11. 1995.

⁹ Isto.

¹⁰ Tek 2001. za vrijeme predsjednika Stjepana Mesića i premijera Ivice Račana u izmijenjenom Zakonu o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji stoji: “Dragovoljac iz Domovinskog rata je hrvatski branitelj iz Domovinskog rata, pripadnik naoružanih

Vodstvo HSP-a je tijekom druge polovice 1990-ih održavalo službene odnose s Tuđmanom. Potkraj 1996. susret Tuđmana i Đapića pokazao je da je HSP spreman na sve da bude partnerska, tj. satelitska stranka HDZ-u. Susret se dogodio za vrijeme Zagrebačke krize. Tom je prilikom Đapić u razgovoru s Tuđmanom kritizirao cijelu oporbu. Između ostalog istaknuo je: “Ja sam na zapovijed, što se kaže, ako vi kažete, ja ću to tako napraviti – da mi do kraja odigramo igru, bez obzira što će biti po medijima i tome, ali da se zna da sam ja na tome pravcu, i drugim riječima da budem Trojanski konj, da budem jasan opoziciji, to mi moramo postići (...) Ako vi kažete – trebaš ići u opoziciju, razbijaj koliko možeš, ja ću tamo. Ja osobno mislim da je bolje da pokušamo kroz opozicijsko djelovanje, da ih što više rastrančarimo” (Rohaček, 2009: 170-172).

Loši rezultati HSP-a na izborima 1995. potvrdili su se i na županijskim izborima za Sabor 1997. godine. Na županijskim izborima za Sabor HSP se prvi put odlučio za taktiku oportunitizma. Na njima je nastupio kao tajni koalicijski partner HDZ-a čiji je nositelj svih lista bio Franjo Tuđman. Naime, na listi HDZ-a u Ličko-senjskoj županiji bio je Miroslav Rožić, a u Sisačko-moslavačkoj Velimir Kvesić te su obojica izabrana na izborima (Malenica, 2007: 36). U Međimurskoj županiji bili su čak i u otvorenoj koaliciji s HDZ-om te HKDU-om i Kršćanskim demokratima Međimurja.¹¹ Koaliranje HDZ-a i HSP-a izazvalo je kritiku međunarodne javnosti. Tako je Centar Simon Wiesenthal poslao pismo Tuđmanu u kojem je tražio da prekine suradnju s HSP-om, čija se promidžbena aktivnost tijekom kampanje 1997. u Splitu svodila na pozdravljanje nacističkim pozdravom ispod plakata Ante Pavelića.¹² U pismu je inače stajala i netočna tvrdnja da je HSP koalicijski partner HDZ-a u hrvatskoj Vladi. U odgovoru koji je potpisao Hrvoje Šarinić istaknuto je da HSP

dragovoljačkih odreda Narodne zaštite, Hrvatskih obrambenih snaga (HOS) i pričuvnog sastava Ministarstva unutarnjih poslova, koji su dragovoljno od 1991. do 15. siječnja 1992. sudjelovali u obrani suvereniteta Republike Hrvatske” (NN 94/2001). Vidi i kasniji Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji koji je stupio na snagu 1. 1. 2005. “Hrvatski branitelj iz Domovinskog rata je osoba koja je kao dragovoljac i pripadnik Oružanih snaga Republike Hrvatske (ZNG, Hrvatske vojske, Ministarstva obrane, Policije, Ministarstva unutarnjih poslova, Hrvatskih obrambenih snaga (HOS-a) te pripadnik naoružanih odreda Narodne zaštite koji je u njima proveo najmanje 5 mjeseci do 24. prosinca 1991. godine), organizirano sudjelovala u obrani neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti, odnosno suvereniteta Republike Hrvatske u bilo kojem razdoblju Domovinskog rata (u daljnjem tekstu: hrvatski branitelj iz Domovinskog rata)” (NN 174/2004).

¹¹ http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1997/1997_3_Rezultati_Sabor_zupanijski_dom.pdf, pogledano 9. 3. 2016.

¹² Pismo Shimona Samuelsa, ravnatelja za međunarodne odnose Centra Simon Wiesenthal, predsjedniku dr. Franji Tuđmanu, 18. travnja 1997. (eng./hrv.) #025/97. (Tuđman, Miroslav, gl. ur., 2015: 381-382).

nije bio koalicijski partner HDZ-u na posljednjim hrvatskim izborima (1997.).¹³ Iako, naravno, taj demanti zapravo nije bio točan. Nadalje, u odgovoru se našla i izjava Predsjedništva HDZ-a koje je također navelo da nije bilo koalicije s HSP-om. Navelo je i da na lokalnim razinama postoji kooperacija s HSP-om, koji je opisalo kao najumjereniju pravašku i desnu stranku.¹⁴ Zbog toga što je Đapić autokratski vodio stranku koja je postala satelit HDZ-a došlo je do novog raskola u HSP-u. Tako je 1996. grupa nezadovoljnika okupljena oko Ivana Gabelice ponovno aktivirala rad Hrvatske čiste stranke prava (HČSP) (Rohaček, 2009: 143-150).

Godine 1996. usvojen je program HSP-a pod naslovom "Vizija nove Hrvatske". Pitanje državljanstva bilo je osobito istaknuto. Držalo se da su svi građani Hrvatske u političkom smislu Hrvati bez obzira na etničko porijeklo te da pravo na državljanstvo imaju Hrvati po rođenju od roditelja Hrvata, oni koji su rođeni na tlu Hrvatske i oni koji su u Hrvatsku došli sklopivši brak s hrvatskim državljaninom, dok bi svi ostali trebali biti u statusu stranaca pod režimom dozvola za boravak i radnih viza.¹⁵ Antisrpska retorika i dalje je bila nazočna u ideologiji HSP-a, što je potvrdio i stranački program, ali ne po pitanju državljanstva, nego po pitanju obnove i razvoja. U njemu između ostalog stoji: "Nužan uvjet obnove i povratka prognanika je potpuna sigurnost rada i boravka na oslobođenim područjima. Nju je moguće postići jedino nazočnošću hrvatske policije i pograničnih postrojbi HV-a, razminiranjem i suzbijanjem terorizma, te onemogućavanjem povratka svim Srbima izbjeglim nakon oslobodilačkih akcija HV-a", te je "dio ratne štete moguće odmah naplatiti pljenidbom (pokretne i nepokretne) imovine fizičkih i pravnih osoba s područja Srbije".¹⁶ Vodeći se antisrpskom politikom, HSP je u ožujku 1999. prosvjedovao zbog dolaska u Zagreb patrijarha Pavla, poglavara Srpske pravoslavne crkve, držeći to uvredom za hrvatski narod. Tom je prilikom Đapić izjavio: "Uvreda je za hrvatski narod i pljuska onima koji su za ovu državu dali život to što ga u Uredu Predsjednika dočekuju kao državnika" (Arhiv HRT, 16. 3. 1999). U neku ruku, to je bila jedina kritika HSP-a na račun Tuđmana, koji se na to nije osvrtao. Razlog tome može biti što je Tuđman tijekom druge polovice 1990-ih, nakon završetka ratnih operacija, svoju kritiku sve više usmjeravao prema onima koji, prema njegovu mišljenju, Hrvatsku ponovno žele uključiti u nove regionalne zajednice (Barić, 2011: 324-325). Time je zapravo ostavljen prostor za ustašonostalgiju i izrazito antisrpsku politiku HSP-a, jer u svojim nastupima pravaši se, kao što je analizirano, nisu kritički

¹³ Pismo Ureda predsjednika Republike Hrvatske Shimonu Samuelsu, ravnatelju za međunarodne odnose Centra Simon Wiesenthal, 30. travnja 1997. (eng.) #030/97. (Tuđman, Miroslav, gl. ur., 2015: 400-405).

¹⁴ *Isto.*

¹⁵ PHSP: Vizija nove Hrvatske.

¹⁶ *Isto.*

osvrtni na samog Tuđmana. I sam Tuđman bio je tijekom druge polovice 1990-ih sklon ustašonostalgiji: ustavnim promjenama iz 1997. pristao je da Sabor nosi ime Hrvatski državni sabor, kako se u povijesti zvao jedino još za vrijeme NDH. U svojim radovima o položaju Srba u Hrvatskoj Jovan Mirić držao je kako je Đapić kao prvak HSP-a formalno neovlašteni glasnogovornik sveukupne aktualne hrvatske politike, barem kada je riječ o odnosu prema Srbima (Mirić, 1999: 182). Unatoč takvoj analizi suvremenih pravaša Mirić je branio izvorno pravaštvo. Prema Miriću, Starčević bi danas prvi ustao protiv današnjih “starčevićanaca” različitih stranačkih pripadnosti, koji razdržavljaju i ekskomuniciraju dio “vlastitog političkog naroda”. “Ante Starčević, čijim se imenom danas kite najradikalniji desničari, imao je osviješteni moderni pojam nacije i države. On je nacionalno shvaćao kao političko, a ne etničko ili rasno. Najviši politički izraz tako shvaćenog nacionalnoga jest država” (isto: 256). I u HČSP-u su smatrali da Tuđman nije trebao primiti patrijarha Pavla. Ivan Gabelica je naglašavao da “patrijarha nije trebalo primiti sve dok se hrvatskom narodu ne ispriča u ime SPC-a za počinjena zla”, argumentirajući da je idejno uporište agresije na Hrvatsku bio “memorandum SANU-a, koji je podržao i SPC, a u kojoj patrijarh Pavle zauzima najviše mjesto. Iako je Srpska pravoslavna crkva podržala agresiju na Hrvatsku, patrijarh nije osudio počinjeno zlo” (Arhiv HRT, 18. 3. 1999). Unatoč prijeporu oko primanja patrijarha Pavla, vodstva HSP-a i HČSP-a su tijekom 1998./1999. i dalje održavala službene susrete s Tuđmanom i redovito su se odazivala pozivima na razgovore o politici i gospodarstvu. U konačnici, prvak HSP-a Đapić pohvalnim je ocijenio Izvješće o stanju hrvatske države i nacije u 1998. što ga je Saboru podnio Tuđman. Prema mišljenju Đapića, predsjednik Tuđman je otvoreno govorio o problemima koje je analizirao, a u završnoj riječi ponuđena su i određena rješenja. Smatrao je da je riječ o hrabrom govoru, dodajući da je kod takvih govora problem prijeći s riječi na djelo (Arhiv HRT, 20. 1. 1999).

Potpuno drugačija situacija bila je u odnosu Tuđmana i vodstva HSP-1861. Njihov je odnos i dalje bio u kontinuitetu kritike i animoziteta. Tuđman je Paragu nazivao višestrukim špijunom (Rohaček, 2009: 169). S druge strane, Paraga je i dalje internacionalizirao svoju kritiku na račun Tuđmana. Tako je 1997. na Haškom sudu Paraga u ime HSP-1861. podnio kaznenu prijavu protiv Franje Tuđmana, Gojka Šuška, Merima Delijaševića, Ivana Andabaka, Brune Stojića, Valentina Ćorića, Mladena Naletilića i neutvrđenog broja pripadnika vojne policije HVO-a i posebne protuterorističke postrojbe HVO-a “zbog osnovane sumnje da su pripremali, organizirali i izveli agresiju na susjednu BiH kroz tzv. Sporazum u Karadorđevu iz ožujka 1991. godine što je imalo za posljedicu masovna razaranja, teške ratne zločine, pogibije desetina tisuća civilnog stanovništva, strahovitih patnji civilnih i vojnih osoba deportiranih u koncentracijske logore, čudovišan i nehuman postupak sa

ratnim zarobljenicima, preseljavanje stanovništva radi etničkog čišćenja”.¹⁷ Nadalje, Paraga je iste godine u ime HSP-1861. podnio Ustavnom sudu između ostalog i prijedlog za provođenje postupka nadzora nad ustavnošću i zakonitošću izbora za predsjednika Republike u vezi s Tuđmanovom kandidaturom. Argumentacija je uključivala navod da je Tuđman dvaput bio predsjednik Republike, 1990. i 1992. godine. Međutim, Ustavni sud je to odbacio činjenicom da je Tuđman na temelju amandmana LXXIII. postao predsjednikom Republike Hrvatske 25. srpnja 1990., dakle prije donošenja Ustava Republike Hrvatske, pa se taj Ustav nije mogao odnositi na to razdoblje i Tuđman je mogao istaknuti svoju predsjedničku kandidaturu 1997. godine (Marković, 2009: 1159-1160).

Jedan od prioriteta politike HSP-a bila je dekomunizacija društva. Po tom su pitanju pravaški zastupnici Đapić, Kandare i Jukić bili izrazito aktivni u Saboru, ali neuspješni. Tijekom 1998./1999. HSP uputio je u saborsku proceduru dva prijedloga zakona o lustraciji. Prvi je bio Prijedlog Zakona o otklanjanju posljedica totalitarnog komunističkog režima. U njemu je predloženo da visoke javne funkcije u Hrvatskoj ne bi smjele obnašati one osobe koje su tijekom komunističke diktature bile na odgovornim državnim mjestima. Tu su spadali djelatnici tajnih službi, visoki partijski dužnosnici, osobe na visokim položajima u miliciji i JNA, suci i javni tužitelji, polaznici partijskih škola i osobe koje su mučile i likvidirale hrvatske emigrante. U zakonu je postojao izuzetak za one koje bi inače zakon trebao zahvaćati, ali koji su u svom životu i djelovanju bili proganjani zbog svojih hrvatskih i demokratskih vrijednosti. U HSP-u su smatrali da bi donošenje tog zakona doprinijelo međunarodnom ugledu Hrvatske te bržem i lakšem prijemu u euroatlantske integracije.¹⁸ U javnosti je Đapić objašnjavao kako se predloženi zakon “ne odnosi na predsjednika Tuđmana ni na bilo koga drugog iz HDZ-a tko je bio proganjan u bivšem režimu a određeno je vrijeme bio dio tog sustava” (Rohaček, 2009: 226). Na sjednici Sabora se, međutim, javio za riječ predsjednik Kluba zastupnika HDZ-a Vladimir Šeks, koji je predložio da se rasprava o Prijedlogu tog Zakona skine s dnevnoga reda. Glasovanjem (63 za – 7 protiv) to je i prihvaćeno. Identičan slučaj ponovio se i 1999., samo što je ovaj put izbacivanje HSP-ovog Prijedloga Zakona o lustraciji s dnevnog reda u ime HDZ-a predložio zastupnik HDZ-a Dubravko Jelčić, što je i prihvaćeno glasovanjem (77 za – 2 protiv) (Hudelist, 2014). Nedjeljko Mihanović svjedoči kako je Tuđman bio protiv tog zakona radi svehrvatske pomirbe, ali je i smatrao da je nakon Oluje ipak nastalo povoljno vrijeme da se provede

¹⁷ Kaznena prijava HSP-1861. Haškom sudu protiv Franje Tuđmana i dr., <http://www.hsp1861.hr/vijesti/970809haag.htm>, pogledano 9. 3. 2016.

¹⁸ PHSP: Boris Kandare (ur.), *Hrvatski državni sabor. Zakonodavni projekti 1996, 1997, 1998.*, Prijedlog Zakona o otklanjanju posljedica totalitarnog komunističkog režima. Zagreb, siječanj 1999.

preispitivanje onih ljudi koji su po funkciji ili honorarno bili suradnici jugoslaven-
skih tajnih službi i drugih struktura te da im se onemogućiti javno političko djelova-
nje (Mihanović, 2010: 498-499). Na tom je tragu i Darko Hudelist koji piše da je
Tuđman bio za lustraciju, ali tek kada u Hrvatskoj završi rat. Uz napomenu da je
pod riječju “rat” Tuđman podrazumijevao i mirnu reintegraciju dotad okupiranih
područja. Tuđman je, prema navodima Ivića Pašalića, podržao tzv. lustracijski za-
kon HSP-a iz 1998. i rekao Pašaliću da ode u Sabor i kaže zastupnicima HDZ-a da
podrže zakon HSP-a. Međutim, Pašalić nije ni stigao do zgrade Sabora, odnosno
do Kluba zastupnika HDZ-a – a na saborskoj je sjednici, na kojoj se o tome treba-
lo raspravljati, prijedlog tog Zakona bio naprasno skinut s dnevnoga reda od strane
HDZ-a (Hudelist, 2014).

Krajem kolovoza 1998. Hrvatsku je posjetila američka državna tajnica Made-
leine Albright. Teme susreta Albright i hrvatskog vodstva bile su provedba dejton-
skih sporazuma u BiH, plan povratka Srba te hrvatsko-američki bilateralni odno-
si. Prema riječima Albright, SAD je najviše bio zabrinut zbog stanja demokracije
u Hrvatskoj (Arhiv HRT, 30. 8. 1998). Govoreći o sastanku s Albright, Tuđman
je istaknuo da je Hrvatska dosljedna u razvitku demokracije. Potvrdio je odluč-
nost hrvatske Vlade da nastavi u svakom pogledu suradnju sa SAD-om kao glav-
nom svjetskom velesilom i glavnom demokratskom silom. Međutim, Tuđman je
naglasio da je glavni problem u suradnji SAD-a i Hrvatske problem BiH. Prema
Tuđmanu, bosanska kriza još uvijek je trajala i smatrao je da je najzamršenija u da-
našnjem svijetu te da se ne može riješiti na drugi način negoli dosljednom primje-
nom Vošingtonskog i Dejtonskog sporazuma. Tuđman je smatrao da se pokušava
napraviti tiha revizija Dejtonskog sporazuma, što je po njemu neprihvatljivo i za
hrvatski narod, koji je ondje najmalobrojniji, i za Hrvatsku, koja je prema svojem
Ustavu obvezatna da se brine za Hrvate izvan Hrvatske, a isto tako i zbog strateških
razloga (isto). HSP je potpuno podupirao Tuđmanova stajališta (Arhiv HRT, 31. 8.
1998).

Kultura sjećanja HSP-a na Domovinski rat bila je izrazito vidljiva u stranačkoj
identifikaciji. Prvaci HSP-a aktivno su sudjelovali na Prvom mimohodu hrvatskih
branitelja u Rijeci 30. svibnja 1999. koji je organiziralo 5. zbornu područje HV-a
povodom Dana državnosti. Na njemu je sudjelovalo i stotinjak (bivših) pripadnika
HOS-a odjevenih u crne uniforme koji su u isto vrijeme bili i članovi HSP-a. Na
čelu kolone bio je Đuro Glogoški, u prvom redu bili su Anto Đapić, Boris Kanda-
re i Vlado Jukić, a zastavu HOS-a nosio je Luka Bakota. Iz kolone se u nekoliko
navrata čuo pozdrav “za dom” na koji je postrojba HOS-a odgovarala “spremni”
(*Pravaška riječ*, lipanj 1999). Zanimljive su bile (ne)reakcije na nazočnost HOS-a
u riječkom mimohodu. Franjo Tuđman i ostali državni vrh uopće se nisu osvrnuli na
pojavu postrojbi HOS-a, izostala je svaka kritika. S druge strane, riječke vlasti nisu

željele nazočiti mimohodu. Gradonačelnika Rijeke Slavka Linića u mimohodu je zasmetalo sudjelovanje HOS-ovaca u crnim odorama, te je naglasio da mu tradicija antifašizma u Rijeci daje za pravo da ne bude uz HOS u stroju s fašističkim obilježjima (*Vjesnik*, 2. 6. 1999). Od mimohoda su se distancirali i primorsko-goranski dožupani Teodor Antić i Luka Denona. Kao razlog je navedeno korištenje mimohoda u političke svrhe, aludirajući na sudjelovanje prvaka HSP-a (*Slobodna Dalmacija*, 4. 6. 1999). U HSP-u su takve komentare odbacivali. Smatrali su da se takvim postupcima Domovinski rat sustavno obezvrjeđuje, i to kako od pojedinih političkih opcija koje svoju snagu crpe iz navika i ideja komunističkog režima tako i od tiska koji je tim političkim opcijama sklon ili se nalazi pod njihovom kontrolom (*Pravaška riječ*, lipanj 1999). Nadalje, držalo se da takvi slučajevi upozoravaju hrvatski narod da unutrašnji neprijatelj ipak postoji (isto).

Predsjednik HSP-1861., osnivač i vrhovni zapovjednik HOS-a Dobroslav Paraga također je osudio riječki mimohod na kojem su sudjelovali, kako je tvrdio, kvazi HOS-ovci, koje je nazvao još i “lažnjacima koji uz Tuđmanovu potporu paradiraju u crnim košuljama i javno propagiraju nasilje – i to bez ikakvih posljedica (...) kojima manipulira Ante Đapić koji bez ikakve osnove svojata organizaciju HOS-a” (*Novi list*, 10. 6. 1999). Slično je razmišljao i Ante Prkačin, koji je smatrao da Đapić politički manipulira HOS-om (*Arhiv HRT*, 10. 6. 1999).

Tuđmanovo zdravstveno stanje tijekom 1999. postajalo je sve lošije, a umro je u prosincu te godine. Njegovim sprovodom simbolički je obilježen završetak desetogodišnjeg razdoblja demokratski birane vladavine HDZ-a s elementima autokratske moći njezina vođe (Goldstein, 2011: 160). Povodom Tuđmanove smrti HSP je izrazio sućut njegovoj obitelji i predsjedniku Sabora Vlatku Pavletiću. U priopćenju je istaknuto da je smrt Predsjednika pod čijim je vodstvom u najtežim danima stvarana hrvatska država potresla svakog hrvatskog domoljuba. Naglašeno je kako HSP svakom hrvatskom čovjeku obećava da će nezavisnost i samostalnost hrvatske države braniti i čuvati jednakim žarom, mudrošću i odlučnošću kao i do sada (*Arhiv HRT*, 11. 12. 1999). Na sasvim drugačiji način Tuđmanovu smrt dočekao je HSP-1861. Tom je prilikom Dobroslav Paraga napisao nekrolog u kojem je na vrlo kritičan način iznio osobno i stranačko viđenje Tuđmanove vladavine. Na početku Paraga je Tuđmana nazvao “ostarjelim hrvatskim diktatorom” koji se pridružio svom uzoru Titu. Istaknuo je da se Tuđman posvađao na rastanku i s Bogom i s velikim djelom hrvatskog naroda, “na kojeg se je toliko pozivao i prisezao mu, dok je sebi prigrabio nevjerojatnu raskoš i neograničenu vlast, a milione ugrozio u njihovim temeljnim ljudskim pravima na dostojan život, pravednu plaću i socijalno i zdravstveno osiguranje” (Paraga, 1999). Zatim se osvrnuo na Tuđmanovu ulogu u stvaranju HDZ-a i hrvatske države. Pritom je isticao kako su beogradski tzv. disidentski krugovi promicali Tuđmana kao svog pravog i jedinog partnera odmah nakon Titove smrti,

tvrděći da bi se jedino s njim moglo dogovarati ukoliko dođe do pada komunizma u Jugoslaviji ili do raspada zemlje. “Daleko je od svake slučajnosti bio Tuđmanov dolazak na čelo HDZ-a, kao što mu poslije tog čina, nije bilo niti na kraj pameti ništa drugo, već konfederalna Jugoslavija. Upravo mu je otpor Slovenije, a kasnije i hrvatskog naroda pokvario planove s Miloševićem o konfederalnoj zajednici Južnih Slavena, ali ga junački otpor hrvatskih branitelja Vukovara, koji čin je neposredno i doveo do priznanja Republike Hrvatske, nije zaustavio u suludom i katastrofalnom naumu da skupa sa Miloševićem zauzme i podjeli Bosnu i Hercegovinu, na zgražanje cijelog demokratskog svijeta, koji nije mogao shvatiti, kako je i zašto Tuđman Hrvatsku kao žrtvu srbijanske agresije, pretvorio preko noći u saveznika agresora” (isto). Nadalje, istaknuto je da je Tuđman vladao kao čovjek iz 19. stoljeća, koji je sam postao najveći uteg zemlji u koju se toliko zaklinjao. Osim goleme korupcije, nepotizma i dugova ostavio je narod na cjedilu, a Hrvatskoj namijenio neizvjesnu budućnost. Istaknuo je da za Tuđmana “tko nije bio Hrvat i katolik, nije mogao biti dobar Hrvat, a tko nije bio uz njega i u HDZ-u, bio je protiv samostalne Hrvatske”, optuživši ga pritom za ubojstva i sudske progone članova HSP-a, kao i za otimanje stranke od legalnog vodstva, čime je Tuđman “izgubio ne samo svako pravo na zezivanje Starčevićevog imena i djela, već je uništavanjem i zabranom HSP-a omogućio povratak reformiranih jugoslavenskih komunista, lažnih Račanovih socijaldemokrata na vlast, nakon njegove smrti” (isto). Paraga se u nekrologu osvrnuo i na Tuđmanovu ideju pomirbe naglasivši kako Tuđman nije mogao pomiriti niti mrtve, ali je još više posvađao žive sa svojom politikom. “On nije izvršio niti je mogao izvršiti nikakvu pomirbu djece ustaša i partizana, jer oni nisu nikada niti ratovali međusobno, pa ih nije trebalo niti miriti, a same ustaše nije mogao miriti sa partizanima, jer ih je ogromna većina poubijana ili su pomrli. Dakle, ideja pomirbe lansirana je samo u cilju da ljudi ne shvate da su komunisti i partizani i dalje zadržali vlast u rukama, a antifašisti i antikomunisti mogu biti sretni što ih više ne stavljaju u zatvore (...) Naposljetku, pomirba mu je poslužila da se pod njezinom maskom ujedine udbaši iz emigracije i udbaši iz domovine a da ne budu prepoznati i razotkriveni” (isto). Na kraju je Paraga istaknuo da je dijaspora bila prva svjesna žrtva Tuđmanovog pohoda na vlast i težnje za apsolutnom moći te zaključio da je ukupna bilanca Tuđmanovog neprosvjedenog apsolutizma nad Hrvatskom porazna, “a buđenje iz lažnih snova trajati će dugo i biti će vrlo polagano i teško. Pokopan na Mirogoju, uz Arkade i Crkvu Krista Kralja, odmah možemo sa sigurnošću utvrditi da se nalazi tamo gdje mu mjesto nije, uostalom kao što se je na krivim mjestima nalazio cijeli svoj život” (isto). Takav Paragin nekrolog nije se mogao smatrati neočekivanim s obzirom na veliku netrpeljivost i osobni animozitet prema Tuđmanu, koji su tijekom 1990-ih bili obostrani.

Zaključak

Odnos HSP-a prema Franji Tuđmanu imao je dvije razvojne faze. U prvoj fazi koja je trajala od obnove HSP-a do 1993. bila je nazočna radikalna kritika Tuđmana i njegove vlasti, koji je s druge strane također negativno gledao i osuđivao radikalnu politiku pravaškog vodstva, naročito ustašonostalgiju. Druga faza je ona nakon pravaškog raskola i promjene u vodstvu HSP-a pa sve do Tuđmanove smrti. Kritika HSP-a na račun Tuđmana je od tada izostala, a sam Tuđman je prema HSP-u i novom vodstvu bio iznimno tolerantan, iako su ustašonostalgija, radikalni hrvatski nacionalizam i izrazita antisrpska politika bili osnovni elementi ideologije koju je HSP propagirao u tom razdoblju. Odnos HSP-1861. prema Tuđmanu bio je u kontinuitetu izrazito kritičan prema vladavini kako Tuđmana tako i HDZ-a. Osnovna ideologija HSP-1861., uz hrvatski nacionalizam, bio je antikomunizam i naročito antituđmanizam, što znači da je za tu pravašku stranku Tuđman izrazito negativna povijesna ličnost. Dobroslav Paraga polazio je od čvrstog uvjerenja da je Tuđmanu mjesto u Haagu prvenstveno zbog podjele BiH, optužujući ga i za ubojstva dužnosnika HSP-a na početku 1990-ih. S druge strane, ni sam Tuđman nije blagonaklono gledao na Paragu i njegovu politiku nakon uspostave višestranačja, smatrajući ga tajnim agentom koji radi protiv interesa hrvatske države. Starčevićeva i Kvaternikova izvorna pravaška ideologija o samostalnoj hrvatskoj državi bila je samo jedna od programatskih odrednica Tuđmanove vizije stvaranje države. Jedno je bilo zajedničko Tuđmanu i pravašima: svi su prisvajali monopol na jedino ispravno tumačenje hrvatskih nacionalnih interesa i nikome nisu priznavali dosljedniju državotvornost od one što je sami ispovijedaju.

LITERATURA

Neobjavljeni i objavljeni arhivski izvori

Osobna pismohrana Stjepana Špehara (OPSS).

Pismohrana Hrvatske stranke prava (PHSP).

Tuđman, Franjo. 2003. *Petrinjska 18: zatvorski dnevnik iz 1972.* Naklada Pavičić. Zagreb.

Tuđman, Franjo. 2011a. *Osobni dnevnik 1973.-1989.* Knjiga II. 1979.-1983. Večernji list. Zagreb.

Tuđman, Franjo. 2011b. *Osobni dnevnik 1973.-1989.* Knjiga III. 1984.-1989. Večernji list. Zagreb.

Tuđman, Franjo. 2011c. *Osobni dnevnik 1973.-1989.* Knjiga I. 1973.-1978. Večernji list. Zagreb.

Tuđman, Miroslav, gl. ur. 2015. *Tuđmanov arhiv. Korespondencija predsjednika Republike Hrvatske dr. Franje Tuđmana od 1990. do 1999. godine*. Peta knjiga. Godine povratka: 1996. i 1997. (ur. treće knjige Nikica Barić). Hrvatski institut za povijest. Zagreb.

Knjige i članci

- Barić, Nikica. 2011. Prvi hrvatski predsjednik dr. Franjo Tuđman o jugoslavenskom predsjedniku Josipu Brozu Titu. U: Vijoleta Herman Kaurić (ur.): *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb: 313-340.
- Bilandžić, Dušan. 2001. *Propast Jugoslavije i stvaranje moderne Hrvatske: eseji, članci, interviui, analize, izvješća, izjave*. AGM. Zagreb.
- Blažeković, Goran Ante. 2007. Hrvatska stranka prava 1990. godine: Obnova, djelovanje i uzroci raskola. U: Jasna Turkalj, Zlatko Matijević i Stjepan Matković (ur.): *Pravaška misao i politika: zbornik radova*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb: 301-317.
- Bošnjak, Mladen. 2007. *Blaž Kraljević – pukovnik i pokojnik*. Radio Stari most. Mostar.
- Cipek, Tihomir. 2007. Politike povijesti u Republici Hrvatskoj. Od “puška puče” do “Hristos se rodi”. U: Tihomir Cipek i Olivera Milosavljević (ur.): *Kultura sjećanja: 1918. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Disput. Zagreb: 13-26.
- Goldstein, Ivo. 2011. *Povijest Hrvatske 1945-2011*. 3. svezak 1991-2011. EPH. Zagreb.
- Gregurić, Franjo. 1998. *Vlada demokratskog jedinstva Hrvatske: 1991. – 1992.* Naklada Zadro. Zagreb.
- Gross, Mirjana. 2000. *Izvorno pravaštvo: ideologija, agitacija, pokret*. Golden marketing. Zagreb.
- Hitrec, Hrvoje. 1992. *Lijepa moja*. Azur journal. Zagreb.
- Hudelist, Darko. 2004. *Tuđman: biografija*. Profil International. Zagreb.
- Hudelist, Darko. 2014. Lustracija. <http://www.darkohudelist.eu/det.php?id=44>, pogledano 2. 3. 2016.
- Jonjić, Tomislav. 2013. Sporovi i rascjepi u obnovljenoj Hrvatskoj stranci prava 1990.–1992. U: Zdravka Jelaska-Marijan i Zlatko Matijević (ur.): *Pravaštvo u hrvatskome političkom i kulturnom životu u sučelju dvaju stoljeća*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb: 541-563.
- Jović, Dejan. 2015a. Lenjinistički i staljinistički izvori Tuđmanove politike samoodređenja i odcjepljenja. *Politička misao*, 52 (1): 15-47.
- Jović, Dejan. 2015b. Tuđmanizam. <https://radiogornjigrad.wordpress.com/2015/03/08/dejan-jovic-tudmanizam/>, pogledano 9. 3. 2016.
- Jurčević, Josip. 2013. *Slučaj Perković: spašavanje zločinačke budućnosti*. Dokumentacijsko informacijsko središte, Hrvatsko žrtvoslovno društvo. Zagreb.

- Kasapović, Mirjana. 1998. Zagrebačka politička kriza 1995.-1997.: Sukob demokratskih i autoritarnih vrijednosti. U: Mirjana Kasapović, Ivan Šiber i Nenad Zakošek (ur.): *Birači i demokracija*. Alinea Zagreb: 95-145.
- Knežević, Domagoj. 2015. *Hrvatska demokratska zajednica od osnivanja do raskida s Jugoslavijom*. Doktorska disertacija Sveučilišta u Zagrebu.
- Kulenović, Tarik. 1998. Pripreme za rat i početak rata u Bosni i Hercegovini 1992. godine. *Polemos*, (1): 53-67.
- Lalić, Dražen; Kunac, Suzana. 1999. Televizijski spotovi stranaka u predizbornim kampanjama u Hrvatskoj 1995. i 1997. godine. U: Srđan Vrcan i dr. (ur.): *Pakiranje vlasti. Izbori u Hrvatskoj 1995 i 1997*. Alineja. Zagreb: 123-195.
- Malenica Zoran. 2007. *Ogledi o hrvatskom društvu. Prilog sociologiji hrvatskog društva*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb.
- Manolić, Josip. 1995. *Intervjui i javni nastupi: 1989. – 1995*. Misl. Zagreb.
- Mamić, Petar. 2011. Bibliografija radova dr. Franje Tuđmana i bibliografija radova o dr. Franji Tuđmanu (Izbor). U: Vijoleta Herman Kaurić (ur.): *Dr. Franjo Tuđman u okviru hrvatske historiografije*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb: 449-569.
- Marijan, Davor. 2013. *Obrana i pad Vukovara*. Hrvatski institut za povijest. Zagreb.
- Marković, Sandra. 2009. Predsjednički izbori u praksi Ustavnog suda. *Hrvatska javna uprava*, 9 (4): 1149-1182.
- Matković, Stjepan. 2011. Povijesne teme u programima hrvatskih političkih stranaka: 1989-1990. U: Tihomir Cipek (ur.): *Kultura sjećanja: 1991. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Disput. Zagreb: 109-121.
- Mihanović, Nedjeljko. 2010. *Tuđmanova baština*. Detecta. Zagreb.
- Mirić, Jovan. 1999. *Demokracija i ekskomunikacija: prilozi istraživanju hrvatske političke kulture*. Srpsko kulturno društvo Prosvjeta. Zagreb.
- Nazor, Ante; Sekula Gibač, Janja. 2014. Proces pokušaja normalizacije hrvatsko-srpskih odnosa i mirne reintegracije Republike Srpske Krajine 1994./1995. na okupiranom području zapadne Slavonije. *Časopis za suvremenu povijest*, 46 (1): 7-36.
- Paraga, Dobroslav. 1995. *Goli otok – istočni grijeh Zapada*. Vlastita naklada. Zagreb.
- Paraga, Dobroslav. 1999. Franjo Tuđman (1990.-1999.) ili deset krvavih godina. <http://www.hsp1861.hr/vijesti/991215tu.htm>, pogledano 2. 3. 2016.
- Paraga, Dobroslav; Paradžik, Ante. 1991. *Borba za hrvatsku državnu nezavisnost – od obnove do Lipanjske povelje Hrvatske stranke prava*. HSP. Zagreb.
- Pavelić, Krešimir. 1995. *HSP od obnove do slobode: politikanti, karijeristi, demagozi, pseudopravaši, masoni i kosovci*. HDSP. Zagreb.
- Pavković, Mladen. 1991. *Hrvatski mučenici*. Glas Podravine. Koprivnica.
- Pavlaković, Vjeran. 2008. Opet *Za dom spremni*. Desetotravanjske komemoracije u Hrvatskoj nakon 1990. godine. U: Sulejman Bosto, Tihomir Cipek i Olivera Milosav-

- Ijević (ur.): *Kultura sjećanja: 1941. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Disput. Zagreb: 113-129.
- Pavlaković, Vjeran. 2009. Komemorativna kultura Bleiburga, 1990-2009. U: Sulejman Bosto i Tihomir Čipek (ur.): *Kultura sjećanja: 1945. Povijesni lomovi i svladavanje prošlosti*. Disput. Zagreb: 167-194.
- Rakić, Rajko; Dubravica, Branko. 2009. *Kratak pregled vojnih djelovanja u Domovinskom ratu 1991.-1995*. Ministarstvo obrane Republike Hrvatske, Oružane snage Republike Hrvatske: Hrvatsko vojno učilište Petar Zrinski. Zagreb.
- Rohaček, Goran. 2009. *Hrvatsko pravaštvo na prijelazu tisućljeća*. Vlastita naklada. Čakovec.
- Sadkovich, James J. 2013. Franjo Tuđman: intelektualac u politici. U: Reneo Lukić, Sabrina P. Ramet i Konrad Clewing (ur.): *Hrvatska od osamostaljenja. Rat, politika, društvo, vanjski odnosi*. Golden marketing – Tehnička knjiga. Zagreb: 59-84.
- Tomac, Zdravko. 1997. *Zagrebačka kriza: politologijska analiza i dokumenti*. SDP. Zagreb.
- Tomac, Zdravko. 2007. *Tuđmanizam i mesijizam: predsjednik protiv predsjednika*. Nominativ. Zagreb.
- Tuđman, Franjo. 1993a. *Hrvatska u monarhističkoj Jugoslaviji 1918.-1941*. Knjiga prva 1918.-1928. Hrvatska sveučilišna naklada. Zagreb.
- Tuđman, Franjo. 1993b. *Zna se. HDZ u borbi za samostalnost Hrvatske*. Knjiga druga. Izvršni odbor Središnjice HDZ. Zagreb.
- Tuđman, Franjo. 1995a. *S vjerom u samostalnu Hrvatsku*. Narodne novine. Zagreb.
- Tuđman, Franjo. 1995b. *Zna se. HDZ u borbi za učvršćivanje hrvatske državne suverenosti*. Knjiga treća. HDZ. Zagreb.
- Tuđman, Franjo. 1996. *Povijesna sudba naroda: izabrani tekstovi*. Školska knjiga. Zagreb.
- Tuđman, Franjo. 1997. Starčevićeva ideja o samostalnoj hrvatskoj državi. U: Dubravko Jelčić i Tomislav Sabljak (ur.): *Ante Starčević i njegovo djelo: zbornik radova*. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti. Zagreb: 13-17.
- Tuđman, Franjo. 1999. *Hrvatska riječ svijetu: razgovori sa stranim predstavnicima*. Hrvatska sveučilišna naklada, Hrvatski institut za povijest. Zagreb.
- Uzelac, Alan. 2001. Hrvatsko pravosuđe u devedesetima: od državne nezavisnosti do institucionalne krize. *Politička misao*, 38 (2): 3-41.
- Vekić, Ivan. 2014. *Peta zapovijed*. Vlastita naklada. Osijek.
- Veselinović, Velimir. 2014. Obnavljanje i djelovanje Hrvatske stranke prava, 1990-1992. *Politička misao*, 51 (2): 55-87.
- Zakošek, Nenad. 2002. *Politički sustav Hrvatske*. Fakultet političkih znanosti. Zagreb.

Novinski izvori

Hrvatsko pravo, Zagreb

Novi list, Rijeka

Pravaška riječ, Zagreb

Slobodna Dalmacija, Split

Večernji list, Zagreb

Vjesnik, Zagreb

Dokumenti

Državno izborno povjerenstvo Republike Hrvatske. Rezultati izbora za zastupnika za Županijski dom Sabora Republike Hrvatske (13. 4. 1997). http://www.izbori.hr/arhiva/pdf/1997/1997_3_Rezultati_Sabor_zupanijski_dom.pdf, pogledano 9. 3. 2016.

Kaznena prijava HSP-a 1861 haškom sudu protiv Franje Tuđmana i dr. <http://www.hsp1861.hr/vijesti/970809haag.htm>, pogledano 9. 3. 2016.

Odluka kojom se odlikuju Redom Stjepana Radića. *Narodne novine*, 46/95.

Odluka o odlikovanju Redom Petra Zrinskog i Frana Krste Frankopana s pozlaćenim pleterom, broj 01-012-96-155/1. *Narodne novine*, 9/97.

Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji. *Narodne novine*, 108/1996.

Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji. *Narodne novine*, 94/2001.

Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji. *Narodne novine*, 174/2004.

Internetski izvori

arhiv HRTweb vijesti od 1. svibnja 1998. do 4. listopada 2005. <http://www.hrt.hr/arhiv/>, pogledano 10. 3. 2016.

Globus, 26. 2. 2016. "Ivan Tepeš: Provest ćemo lustraciju. Idemo u lov na zločince iz komunističkog režima". <http://www.jutarnji.hr/ivan-tepes--provest-cemo-lustraciju--idemo-u-lov-na-zlocince-iz-komunistickog-rezima/1528026/>, pogledano 9. 3. 2016.

Hrvatsko pravo, 15. 4. 2011. Tuđman je kriv za sve. <http://www.hsp1861.hr/vijesti/2011-4/15042011-1.html>, pogledano 9. 3. 2016.

Velimir Veselinović

FRANJO TUĐMAN AND CROATIAN PARTIES OF RIGHT

Summary

Based on the archive materials, press analysis and relevant literature review, the author reconstructs the relationship between Franjo Tuđman and far right political parties in Croatia. The main argument is that the relationship between Tuđman and HSP (leading far right party) had two phases of development. Throughout the first phase (1990-1993) there was radical critique directed towards Tuđman and his government. Tuđman on the other hand never approved of the fact that HSP was using Ustaše symbols and myths to gain popularity. The beginning of the second phase was marked by the change in HSP leadership. Throughout the second phase HSP was less critical about Tuđman and the state leadership. Tuđman on the other hand tolerated HSP and its political activity.

Keywords: Franjo Tuđman, Croatian Party of Right, Dobroslav Paraga, Ante Paradžik, Anto Đapić

Kontakt: **Velimir Veselinović**, Fakultet političkih znanosti, Lepušićeva 6, 10 000 Zagreb. E-mail: velimir.veselinovic@zg.ht.hr